

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Bedachtzame revolutionairen. Oost-Duitse en Tsjechische oppositiebewegingen, 1975-1990

Bloem, F.

Citation

Bloem, F. (2010, June 10). *Bedachtzame revolutionairen. Oost-Duitse en Tsjechische oppositiebewegingen, 1975-1990*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/15666>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/15666>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

III Vrede versus mensenrechten

*Die Bombe ist der Feind. Die Bombe,
wer auch das Sagen über sie hat,
muss weg, wenn wir leben wollen.*³¹³

–Stefan Heym–

*Vrede is voor veel mensen een
toverspreuk, een bezweringsformule
geworden; door de vrede aan te
roepen denken ze de oorlog te
verdrijven.*³¹⁴

–Ladislav Hejdnánek–

De angst voor een ongereguleerde publieke opinie zat er bij veel communistische machthebbers diep in. Tijdens de Praagse Lente hadden de Sovjets er herhaaldelijk bij de Tsjechoslowaakse partijleiding op aangedrongen de censuur weer in te voeren. Toen Dubček wees op de vele honderden brieven aan zijn adres die de afschaffing hadden toegejuicht, schijnt Brezjnev onverstoord te hebben geantwoord dat hij zonder problemen voor enkele duizenden brieven van tegenovergestelde strekking zou kunnen zorgen. Brezjnevs minachting of misschien wel onbegrip voor het fenomeen publieke opinie stamde uit een tijd waarin de Communistische Partij van de Sovjet-Unie de publieke sfeer vrijwel volledig controleerde en ingezonden brieven doorgaans uit de koker van de propaganda-afdeling kwamen. Deze controle, die in de Midden- en Oost-Europese landen nooit zo totaal was geweest als in de Sovjet-Unie, werd moeilijker vol te houden naarmate de contacten tussen Oost en West toenamen en het informatiemonopolie van de communistische regimes ondergraven werd. Gedurende de jaren zeventig werden de contouren zichtbaar van een grensoverschrijdende publieke ruimte die het Oostblok en de westerse wereld omvatte, en de communistische machthebbers geregeld in verwarring bracht. Mensenrechtenschendingen die voorheen nauwelijks aandacht trokken, haalden nu de voorpagina's van westerse kranten en vormden een belasting voor de wederzijdse betrekkingen. De warme woorden van communistische leiders voor de antikernwapenbeweging in West-Europa raakten via westerse media ook in eigen land bekend, waar ze dankbaar werden aangegrepen door de onafhankelijke vredes- en mensenrechtenbeweging. Zo werd de Oost-West dialoog intensiever, maar ook complexer, met meer deelnemers. 'Vrede' en 'mensenrechten' waren centrale begrippen in deze debatten.

³¹³ Stefan Heym, 'Über den Frieden' (1982) in: Idem, *Stalin verlässt den Raum. Politische Publizistik* (Leipzig 1990) 180-186, aldaar 184.

³¹⁴ Ladislav Hejdnánek, 'Co vlastně chceme, když chceme mír?' in: Jiří Hájek e.a. ed., *Charta o míru* (Samizdatuitgave; Praag 1983) 24-35, aldaar 27. Engelse versie in: Jan Kavan en Zdena ed., *Voices from Prague: Czechoslovakia, human rights and the peace movement* (Londen 1983) 29-36.

Vijf voor twaalf

'Vrede' en 'mensenrechten' in het sovjetcommunisme

De klassieke leer der mensenrechten was bij vele marxistische theoretici op zijn best een mikpunt van spot geweest. Binnen het historisch materialisme was geen plaats voor rechten met een natuurrechtelijke grondslag die, vaak voorzien van een religieus tintje, universeel geldig zouden zijn. De heersende moraal was volgens Marx slechts een middel waarmee de bestaande orde gerechtvaardigd werd en zo kon hij in mensenrechten niet meer zien dan een vijgenblad dat het uitbuitende karakter van de burgerlijke maatschappij moest verhullen.³¹⁵ Bij Lenin en Trotski leefde deze afkeer onverminderd sterk voort, maar na de destalinisatie verdween ze geleidelijk. Sovjetideologen ontwikkelden een nieuwe, positieve houding ten opzichte van de mensenrechten en probeerden die in te kapselen in het marxisme-leninisme. Deze verschuiving wordt vaak als een gemakkelijk te doorzien staaltje opportunistische afgeschilderd³¹⁶, maar dat doet niets af aan de gevolgen die deze koerswijziging had voor de politieke taal van het sovjetcommunisme. Van een negatieve waarde die zonder pardon terzijde kon worden geschoven, werden de mensenrechten een concept dat door het Oostblok geclaimd werd, al gebeurde dat op een manier die de scherpe kantjes minimaliseerde. Twee punten zijn daarbij van groot belang. In de eerste plaats erkende de communistische mensenrechtenopvatting geen mensenrechten in de zin van aangeboren, onvervreembare rechten, maar beschouwde zij ze als burgerrechten, dat wil zeggen door de staat toegekende, wettelijk vastgelegde rechten. Bovendien kenden bijna alle grondwetten van de Oostbloklanden vaag omschreven delicten als 'ondermijning van de socialistische orde' die in de praktijk gebruikt konden worden om de burgerrechten in te perken of te onderdrukken. In de tweede plaats werd de discussie om politieke burgerrechten stevast verbonden met sociale, economische en culturele rechten, zoals het recht op werk, goed onderwijs en gezondheidszorg. Kritiek op de mensenrechtensituatie in het Oostblok, die vaak de politieke rechten betrof, werd stevast gepareerd met de tegenwerping dat men de politieke mensenrechten niet geïsoleerd van de andere kon beschouwen. Politieke vrijheden waren immers betekenisloos wanneer er geen werk was of het onderwijs en de gezondheidszorg niet op peil waren, zo redeneerden de communistische regimes, die op laatstgenoemde gebieden de vergelijking met het Westen wel aandurfdren.³¹⁷

Zo onwennig de omgang met mensenrechten bleef, zo onvoorwaardelijk was de annexatie van het begrip 'vrede' door de communistische propaganda. In speciale tijdschriften en op manifestaties en congressen, georganiseerd door instellingen als de Oost-Duitse *Friedensrat*, het *Československý Mírový Výbor* (ČMV; Tsjechoslowaakse Vredesraad) of de

³¹⁵ Steven Lukes, 'Can a marxist believe in human rights?', *Praxis International* 1 (1982) nr. 4, 334-345, aldaar 337-343.

³¹⁶ Leszek Kołakowski, 'Marxism and human rights', *Daedalus* 112 (1983) 81-92, aldaar 90-92.

³¹⁷ Hans von Mangoldt, 'The communist concept of civil rights and human rights under international law' in: Georg Brunner ed., *Before reforms: human rights in the Warsaw Pact states, 1971-1988* (Londen 1990) 27-57, aldaar 28-37.

Wereld Vredesraad, werd de ‘vredespolitiek’ van de Warschaupactstaten aan de man gebracht. Al direct na de Tweede Wereldoorlog, toen de Koude Oorlog zich begon af te tekenen, was Stalin zich gaan opwerpen als een vredesapostel die Europa zou beschermen tegen de imperialistische agressie van de Verenigde Staten.³¹⁸ Deze zwaar aangezette vredelievendheid had niets te maken met pacifisme. ‘Op de punten van onze bajonetten brengen wij vrede en geluk naar de arbeidende mensheid’, had de jonge sovjetmaarschalk Toechatsjevski in 1920 zijn troepen voorgehouden, die op het punt stonden Polen binnen te trekken.³¹⁹ Deze beroemde dagorders waren typerend voor de binnen de communistische beweging breed gedeelde overtuiging dat oorlog een middel tot vooruitgang kon zijn. Dat geloof kon theoretisch worden gestaafd met uitspraken van zowel Marx als Lenin, die er geen misverstand over hadden laten bestaan dat er bloed zou vloeien bij de revolutie die het socialisme zou brengen.³²⁰ ‘Oorlog’ en ‘vrede’ waren niet per definitie goed of slecht, maar dienden getoetst te worden op hun bijdrage aan de klassenstrijd. Een militaire confrontatie met het kapitalisme, dat met zijn eeuwige jacht op grondstoffen en afzetmarkten van nature oorlogszuchtig was, viel dan ook nauwelijks te vermijden. Pas met de wereldwijde overwinning van het socialisme, waarmee de klassentegenstellingen zouden komen te vervallen, kwam ware, bestendige vrede binnen handbereik.

Kortom, vredespolitiek viel eigenlijk samen met de strijd tegen het imperialisme. Naarmate het revolutionaire elan van het sovjetcommunisme langzaam wegebde, verflauwde deze militante toon enigszins, wat ook te maken had met de nieuwe situatie die was ontstaan met het aanbreken van het nucleaire tijdperk. Een eventuele Derde Wereldoorlog zou waarschijnlijk geen winnaar kennen en de onder Chroesjtsjov afgekondigde doctrine van de ‘vreedzame coëxistentie’ relativeerde daarom de onvermijdelijkheid van oorlogen en benadrukte de mogelijkheid om de klassenstrijd met vreedzame middelen te voeren. Het voor het communisme zo fundamentele vijandbeeld van het agressieve Westen, dat als rechtvaardiging diende voor de eigen bewapening, bleef echter intact.³²¹ Daar immers, schreef de bekende SED-intellectueel Jürgen Kuczynski, werden mensen rijk van de wapenhandel en daalden de beurskoersen wanneer ontwapeningsrondes werden aangekondigd, terwijl in de communistische landen niemand baat had bij de wapenwedloop.³²²

In het onderhandelingsproces dat zou uitmonden in de Slotakte van Helsinki waren ‘vrede’ en ‘mensenrechten’ centrale begrippen en dat zouden ze blijven in de woordenstrijd over wat er in Helsinki nu eigenlijk besloten was. Op het eerste gezicht is het verrassend dat de Sovjet-Unie akkoord ging met een verdrag dat, voor het eerst in de geschiedenis, mensenrechten een onderwerp van internationale relaties maakte. Er schijnt in het politbureau

³¹⁸ Jan C. Behrends, ‘Exporting the leader: the Stalin cult in Poland and East Germany (1944/45-56)’ in: Balász Apor e.a. ed., *The leader cult in communist dictatorships: Stalin and the Eastern Bloc* (Basingstoke 2004) 161-178, aldaar 171-172.

³¹⁹ Geciteerd in: Mikhail Heller en Aleksandr Nekrich, *Utopia in power: the history of the Soviet Union from 1917 to the present* (Londen 1986) 95.

³²⁰ Michael Waller, *The language of communism* (Londen, Sydney en Toronto 1972) 93-95.

³²¹ Udo Baron, *Kalter Krieg und heisser Frieden. Der Einfluss der SED und ihrer westdeutschen Verbündeten auf die Partei ‘Die Grünen’* (Münster 2003) 17-23.

³²² Jürgen Kuczynski, *Warum sind wir gegen den Kapitalismus?* (Dortmund 1974) 40-41.

zelfs lichte paniek te zijn uitgebroken over de vraag of het Westen met 'Helsinki' niet een voet tussen de tot dan toe zo zorgvuldig gesloten deur naar het Oostblok had gekregen. Andrej Gromyko, minister van Buitenlandse Zaken en de belangrijkste onderhandelaar namens de Sovjet-Unie in het CVSE-proces, dacht dat het gevaar van ongewenste bemoeienis afdoende was afgedekt door bepalingen die inmenging in andermans interne aangelegenheden uitdrukkelijk afwezen. Gromyko verzekerde de andere politbureauleden dat de Sovjet-Unie 'baas in eigen huis' zou blijven.³²³ De klinkende perscampagne die daags na de ondertekening van de Slotakte van start ging, diende deze indruk te versterken. De SED-krant *Neues Deutschland* onderstreepte dat van alle gemaakte afspraken de erkenning van de onaantastbaarheid van de grenzen en het non-interventiebeginsel veruit de belangrijkste waren, daarmee implicerend dat de zogeheten 'derde mand', waarin de afspraken over samenwerking op het gebied van de mensenrechten waren vastgelegd, niet al te serieus moest worden genomen.³²⁴ Het Tsjechoslowaakse *Rudé Právo* vond de 'knorrige reacties' uit het Westen niet verwonderlijk, aangezien de Sovjet-Unie en haar bondgenoten de drijvende krachten achter het CVSE-proces zouden zijn geweest.³²⁵ Feitelijk klopte dat; al decennialang had de Sovjet-Unie geprobeerd een regeling te treffen waarmee haar invloed in Midden- en Oost-Europa de facto erkend werd. De in de Slotakte opgenomen bepalingen over economische samenwerking kwamen ook goed van pas, nu enkele sovjetsatellieten door de oliecrisis in de problemen waren geraakt. Veel westerse commentaren waren dan ook van mening dat vooral de Oostbloklanden goede zaken hadden gedaan in Helsinki, maar die inschatting bleek voorbarig. Aangespoord door de dissidenten achter het IJzeren Gordijn gingen de westerse CVSE-staten de Slotakte al snel gebruiken om de mensenrechtensituatie in het Oostblok aan de orde stellen.³²⁶ Dergelijke initiatieven waren volgens de Warschaupactstaten niet alleen in strijd met het in de Slotakte opgenomen non-interventie beginsel, maar zouden ook een bedreiging vormen voor de toch al instabiele internationale betrekkingen en daarmee de wereldvrede op het spel zetten. Georgi Arbatov, een belangrijke adviseur van het Kremlin, noemde de westerse mensenrechtenpolitiek in één adem met oorlogen uit het verleden: 'Er zijn tijden geweest dat er een echte oorlog werd gevoerd om dit systeem te vernietigen. Daarna volgde er een Koude Oorlog en nu worden andere methoden toegepast zoals de campagne voor de mensenrechten'.³²⁷ 'Vrede' en 'mensenrechten' ontwikkelden zich zo tot retorische wapens die tegen elkaar werden ingezet.

De (on-)deelbaarheid van vrede

Het spanningsveld tussen 'vrede' en 'mensenrechten' is ook terug te vinden in het discours van de Oost-Duitse en Tsjechische oppositiebewegingen, maar in beide landen nam het een

³²³ Anatoly Dobrynin, *In confidence. Moscow's ambassador to America's six Cold War presidents (1962-1986)* (New York 1995) 345-346.

³²⁴ 'Zum Ergebnis von Helsinki', *Neues Deutschland*, 4 augustus 1975.

³²⁵ 'Pro stálý čas míru', *Rudé Právo* (2 augustus 1975).

³²⁶ Thomas, *The Helsinki effect*, 92-95 en 121-156.

³²⁷ Georgi A. Arbatov en Willem Oltmans, *Het Sowjet-standpunt. Moskou's visie op de oost-west-politiek* (Haarlem 1981) 236.

andere vorm aan. De DDR was letterlijk op ruïnes gebouwd en wellicht dat daarom 'vrede', sterker nog dan in de andere communistische landen, een kernbegrip was in haar zelfbeeld. Volgens de antifascistische *Gründungsmythos* was de DDR het betere Duitsland, dat de juiste lessen uit het zo bloedige verleden had getrokken. Met de opbouw van het socialisme waren de grondslagen voor een vreedzame toekomst gelegd. Door een directe lijn te trekken tussen de in de oorlog gebrachte offers en de nieuwe orde werd niet alleen het regime in de rug gesteund, ook kwam West-Duitsland in een kwaad daglicht te staan. Daar had het kapitalisme kunnen overleven en hadden rechtse krachten vrij spel, waardoor het gevaar van een nieuwe oorlog altijd aanwezig bleef.³²⁸ Het DDR-regime afficheerde zichzelf consequent als een *Friedensstaat* die in vredespolitiek zo ongeveer haar *raison d'être* zag. Dit ijveren voor vrede had bovendien door de dreiging van een atoomoorlog een verhoogde urgentie verkregen, zoals partij-ideologen niet nalieten te onderstrepen. In het *Kleines politisches Wörterbuch* (1989), een lexicon met de officiële definities van ideologische sleutelbegrippen, valt onder het lemma 'vrede' het volgende te lezen:

'Die Sicherung des Friedens ist zur Existenzbedingung der Menschheit, zur unabdingbaren Voraussetzung ihres Fortbestandes und ihrer weiteren Entwicklung... geworden. Der Frieden ist das kostbarste Gut der Menschheit. Die Verhinderung eines nuklearen Infernos und die Bewahrung und dauerhafte Sicherung des Friedens ist daher die wichtigste, alles übergreifende Aufgabe der Gegenwart'.³²⁹

Er zit een onmiskenbaar agressieve component in dit gebruik van 'vrede', wat in termen als 'Friedenskampf' en 'kämpfen für den Frieden' goed tot uitdrukking komt. 'Vrede' is iets wat verdedigd en bevochten moet worden. Deze overtuiging paste goed bij de voor de DDR zo typerende militarisering van het openbare leven. Militaire deugden als discipline stonden hoog in het vaandel, hoge functionarissen bedienden zich graag van een militaristisch jargon en er heerste een bijna Pruisisch aandoende voorliefde voor uniformen en rituelen als vlagceremonies.³³⁰ In zijn geruchtmakende boek *Die wunderbaren Jahre* (1979) beschreef Reiner Kunze in korte fragmenten het dagelijkse leven van deze gemilitariseerde maatschappij, variërend van jonge kinderen die elkaar te lijf gaan met speelgoedpistolen, naar leerlingen die door de politie worden uitgenodigd eens met een echt wapen te schieten, tot aan een jongen die aan de vooravond van zijn dienstplicht probeert de DDR te ontvluchten en daarbij het leven laat.³³¹ Een duidelijk vijandbeeld mocht niet ontbreken. 'Gegen die Bösen', liet Kunze een zevenjarig jongetje zeggen dat gevraagd werd waarom hij met een plastic mitrailleur over straat paradeerde.³³² In het *Kleines politisches Wörterbuch* werd dit: 'Der

³²⁸ Danyel, 'Die Opfer- und Verfolgungsperspektive als Gründungskonsens?', 36-38.

³²⁹ *Kleines Politisches Wörterbuch. Neuauflage 1988* (Berlijn (Oost) 1989) 285.

³³⁰ Corey Ross, 'Protecting the accomplishments of socialism?' The (re-)militarisation of life in the German Democratic Republic' in: Patrick Major en Jonathan Osmond ed., *The worker's and peasant's state. Communism and society in East Germany under Ulbricht 1945-71* (Manchester en New York 1971) 78-93, aldaar 85-87.

³³¹ Reiner Kunze, *Die wunderbaren Jahre* (Frankfurt am Main 2002). Het origineel kon in 1976 alleen in West-Duitsland verschijnen, waarna Kunze uit de Oost-Duitse schrijversbond werd gezet en kort daarop emigreerde.

³³² Kunze, *Die wunderbaren Jahre*, 11.

Kampf um die Sicherung des Friedens richtet sich vor allem gegen die aggressivsten und militaristischen Kräfte des Imperialismus'.³³³ Deze militante toon was niet alleen aan het adres van de 'imperialistische krachten' gericht, maar werd ook gebruikt om interne critici onder druk te zetten. 'Vrede' werd een sleutelbegrip in het toetsen van loyaliteit aan de DDR en kritiek of zelfs maar twijfel aan het officiële beleid werd al snel in verband gebracht met een gebrek aan vredelievendheid. Een uit de DDR geëmigreerde dominee herinnerde zich de vraag 'Bist du nun für Frieden oder nicht', die regelmatig terugkeerde in moeizame discussies met de autoriteiten.³³⁴

Een belangrijk kenmerk van de onafhankelijke vredesbeweging in Oost-Duitsland is dat zij de antifascistische staatslegitimatie niet verwierp, maar op belangrijke punten accepteerde en als uitgangspunt voor haar kritiek nam. Dat had te maken met de herinnering aan het verwoeste Duitsland van 1945 en schuldgevoelens over het Naziregime. Die zorgden ervoor dat de steeds weer door de SED uitgesproken bezwering alles in het werk te stellen om oorlog te voorkomen, ook bij de kritische jongeren van de vredesgroepen nog weerklank vond. In de documenten van de bonte verzameling groepen die begin jaren tachtig de onafhankelijke vredesbeweging vormde, was het begrip 'vrede' daarom al even prominent aanwezig als in de officiële propaganda. Zo resulteerde de al langer smeulende onvrede over de dienstplicht rond deze tijd in het voorstel voor een *sozialer Friedensdienst*. Ter vervanging van het omstreden vak *Wehrkunde* werd geopperd een lesprogramma *Erziehung zum Frieden* te ontwikkelen.³³⁵ De toon van dergelijke voorstellen was die van een 'slecht geweten', dat het SED-regime aansprak op zijn beloftes. Hoe kon een *Friedensstaat* de verkoop van oorlogsspeelgoed toestaan? De Oost-Duitse vredesactivisten waren in zekere zin de beste leerlingen van de klas. Zij hadden de lessen over het belang van vredesengagement zo goed in zich opgenomen dat ze het, vaak gesterkt door een christelijke levensovertuiging, aandurfden moeilijke vragen te stellen. Bepaalde basisaannames, zoals de centraliteit van het vredesvraagstuk en de actualiteit van de Tweede Wereldoorlog, bleven echter intact.

Het was voor de SED uiteraard pijnlijk dat haar vredespolitiek werd betwist. De vredesgroepen weigerden zich door officiële vredesorganisaties te laten incorporeren en ondermijnden zo het door de SED nagestreefde monopolie op de publieke ruimte. Ze kunnen daarom als oppositie worden beschouwd, maar zo zagen ze zichzelf in de vroege jaren tachtig meestal niet. Dat blijkt bijvoorbeeld uit de aanvankelijk uiterst koele ontvangst die Robert Havemann ten deel viel toen hij rond 1980 toenadering tot de vredesbeweging begon te zoeken. Guntolf Herzberg, actief in de *Pankower Friedenskreis*, herinnert zich hoe Havemann letterlijk voor een dichte deur kwam te staan toen hij zich onverwacht bij een vergadering van de groep meldde.³³⁶ Herzberg en zijn kompanen zagen zichzelf als kritische, maar vooralsnog

³³³ *Kleines politisches Wörterbuch*, 285.

³³⁴ 'Was geht uns Dresden an? Ein Streitgespräch' in: Wolfgang Büscher, Peter Wensierski en Klaus Wolschner ed., *Friedensbewegung in der DDR. Texte 1978-1982* (Hattingen 1982) 298-327, aldaar 315.

³³⁵ Neubert, *Geschichte der Opposition*, 389-395.

³³⁶ Interview van auteur met Guntolf Herzberg (Berlijn, 3 juni 2005).

loyale burgers en hadden weinig trek in samenwerking met ‘beroepsdissidenten’ als Havemann, die bij elke stap die hij zette door de Stasi werd gevolgd.

Dit zelfbeeld verklaart ook waarom de Oost-Duitse oppositie in deze tijd maar weinig belangstelling had voor op confrontatie met het regime gerichte mensenrechtenpolitiek, al vallen daar ook andere oorzaken voor te noemen. In Tsjechoslowakije functioneerden de mensenrechten als bindmiddel dat de uiteenlopende *Charta*-vleugels, die over veel zaken zeer verschillend dachten, bijeen moest houden. In de DDR was er echter geen sprake van overkoepelende initiatieven als *Charta 77*. Er was wel een gemeenschappelijk thema, namelijk het vredesvraagstuk, maar de politiek alternatieve groepen waren nog veel te weinig uitgekristalliseerd om tot intensieve samenwerking te komen. Dat betekende overigens niet dat de internationale verdragen aangaande de mensenrechten geen enkele weerklank vonden in de DDR. Zo werden het oprichtingsverdrag van de Verenigde Naties en de Slotakte van Helsinki aangegrepen door burgers die het land wilden verlaten. Het aantal mensen dat een dergelijk verzoek indiende steeg in de periode 1975-1976 met 70 procent, van 13.000 naar 20.000. Enkele tientallen van hen wisten met succes de westerse media in te schakelen en zo hun vertrek af te dwingen.³³⁷ Zulke gevallen zorgden er wellicht voor dat mensenrechten in de DDR vaak geassocieerd werden met het recht op emigratie. Dat kan ertoe hebben bijgedragen dat de politiek alternatieve groepen niet snel geneigd waren zich te beroepen op dezelfde verdragen als de *Antragsteller*, met wie zij een gespannen relatie onderhielden.

Verder zal de prioriteit die de vredesproblematiek genoot, ertoe hebben geleid dat de politiek alternatieve groepen een andere blik hadden op het CVSE-proces. Naar het lijkt werd dat, anders dan in Tsjechoslowakije, niet zozeer beschouwd als een vehikel voor verbetering van de mensenrechtensituatie, maar meer als een onderhandelingsmechanisme dat de internationale spanningen moest kanaliseren. Zelfs Havemann, één van de weinige dissidenten die wel consequent het belang van de mensenrechten benadrukte, zag de CVSE-onderhandelingen in de eerste plaats als een nieuwe stap in de toenadering tussen Oost en West. Bij zijn pleidooi voor vrije verkiezingen en vrijheid van meningsuiting baseerde hij zich in de eerste plaats op de grondwet van de DDR uit 1968, en niet op de internationale verdragen waarop de Tsjechische mensenrechtenbewegingen zich beriepen.³³⁸

De mensenrechten waren ook onderwerp van gesprek in de protestantse kerk. Bij de *Bund der Evangelischen Kirchen in der DDR* (BEK) was sinds 1974 een *Arbeitsgruppe Menschenrechte* actief, die in haar interpretatie van de mensenrechten en het CVSE-proces dicht bij de SED stond. In deze optiek zouden de mensenrechten niet ‘geïsoleerd’ moeten worden gezien, maar altijd in de context van sociale rechten, zoals het recht op onderwijs en werk, die in de DDR veel beter gewaarborgd zouden zijn dan in het Westen.³³⁹ Maar ook kritische christenen, die heel wat op het socialisme in de DDR hadden aan te merken, konden afwijzend tegenover mensenrechtenpolitiek staan. De *Theologische Studienabteilung* bijvoorbeeld –een soort wetenschappelijk bureau van de BEK– bracht in 1979 een studie uit

³³⁷ Eisenfeld, ‘Flucht und Ausreise, Macht und Ohnmacht’, 384-386.

³³⁸ Dieter Hoffmann ed., *Robert Havemann: Dokumente eines Lebens* (Berlijn 1991)212-213.

³³⁹ Neubert, *Geschichte der Opposition*, 290-291.

waarin veel kanttekeningen werden geplaatst bij het beleid van de SED dat, in navolging van westerse landen, te zeer op materiële welvaart zou zijn gericht. Zo raakte de Oost-Duitse bevolking in de greep van een consumptiementaliteit, die volgens de auteurs nog versterkt werd door de toenemende aandacht voor mensenrechten. Die werkte namelijk ‘Anspruchsdenken’ in de hand, het fenomeen dat mensen hun materiële verwachtingen niet meer als verlangens formuleerden, maar meer en meer als zaken waar zij recht op zouden hebben.³⁴⁰

Er waren binnen de protestantse kerk eenlingen die wel positief over mensenrechten dachten en daar theologische argumenten bij zochten. Dat was in potentie bedreigend voor het DDR-regime, maar dit debat werd vooral intern gevoerd en drong buiten de kerk niet echt door.³⁴¹ Daarnaast waren er individuele kerkelijke functionarissen en vooral ook theologiestudenten die zich om mensenrechtenschendingen bekommerden. Zo had de Naumburgse vicaris Günther Schau (1948) de protesten en de repressiemaatregelen die volgden op de uitwijzing van Wolf Biermann gedocumenteerd. Schau was ook bekend met het oprichtingsmanifest van *Charta 77* en reisde in maart 1977 zelfs naar Praag, waar hij een bezoek bracht aan de weduwe van Jan Patočka. Kort daarop werd hij opgepakt en in september 1977 uitgewezen naar West-Duitsland. Enkele bevriende theologiestudenten zetten zich voor Schau in en stelden een petitie op waarin onder andere tegen de censuur en het gebrek aan reïsvrijheid werd geprotesteerd.³⁴² In dit als *Querfurter Papier* bekend geworden stuk riepen ze de katholieke en protestantse kerk op niet te zeer toe te geven aan maatschappelijke druk en een ‘Kirche für andere’ te zijn.³⁴³ Dat was een toespeling op de bekende toespraak ‘Christus befreit, darum Kirche für andere’ die Heino Falcke (1929), in de protestantse kerk van Erfurt werkzaam als proost, in 1972 op de synode van de BEK in Dresden had gehouden.³⁴⁴ Falcke zag niets in een anticommunistische of apolitieke, in zichzelf gekeerde kerk, maar ook niet in een volgzaam kerk die de SED in alles gehoorzaamde. Hij geloofde in een ‘verbesserlicher Sozialismus’ en pleitte voor een kritische, betrokken rol van christenen bij de gebreken van het socialisme, ook als dat tegen de zin van de machthebbers was. De tekst van zijn toespraak zou nooit in officiële kerkelijke publicaties verschijnen, maar was een bron van inspiratie voor maatschappelijk geëngageerde christenen.³⁴⁵

³⁴⁰ Theologische Studienabteilung beim Bund der Evangelischen Kirchen in der DDR ed., *Ökonomie, Leistung, Persönlichkeit: ein Beitrag zur Suche nach einem christlichen Lebensstil in einer sozialistischen Gesellschaft* (1979), Persoonlijk Archief Guntolf Herzberg.

³⁴¹ Ehrhart Neubert, ‘Der KSZE-Prozess und die Bürgerrechtsbewegung in der DDR’ in: Klaus-Dietmar Henke, Peter Steinbach en Johannes Tuchel ed. *Widerstand und Opposition in der DDR* (Keulen enz. 1999) 295-308, aldaar 301-306.

³⁴² Neubert, *Geschichte der Opposition*, 315-316.

³⁴³ ‘Querfurter Papier’ in: Lothar Tautz ed., *Friede und Gerechtigkeit heute. Das ‘Querfurter Papier’ - ein politisches Manifest für die Einhaltung der Menschenrechte in der DDR* (Magdeburg 2003) 8-11.

³⁴⁴ Heino Falcke, ‘Christus befreit - darum Kirche für andere’ (1972) in: Idem, *Mit Gott Schritt halten. Reden und Aufsätze eines Theologen in der DDR aus zwanzig Jahren* (Berlin 1986) 12-32.

³⁴⁵ Zie voor Falcke’s betekenis: Neubert, *Geschichte der Opposition*, 248-257.

Het *Querfurter Papier* bevat een verwijzing naar de Slotakte van Helsinki en wordt daarom wel als een Oost-Duitse tegenhanger van *Charta 77* gezien.³⁴⁶ De verschillen zijn echter veelzeggend. Schau's vrienden kenden de documenten van *Charta* goed en hadden vertalingen van de oprichtingsverklaring laten circuleren, maar in hun eigen stuk, dat oorspronkelijk 'Frieden und Gerechtigkeit heute' heette, kwam de Slotakte slechts zijdelings aan bod en schreven ze meer over 'vrede' dan over 'mensenrechten'. Ze begonnen niet met een verwijzing naar internationale verdragen, maar met een bijbelcitaat waarin het christelijke gebod van verzoening centraal stond. Het streven naar verzoening en waarachtige vrede, tekenden de auteurs aan, liet zich niet verenigen met de militarisering van de maatschappij, het denken in vijandbeelden en principes als klassenstrijd. Hun religieuze achtergrond bleek ook uit het feit dat de in het stuk genoemde rechten –vrijheid van meningsuiting, vrijheid van religie, het recht op reizen, het recht op informatievergaring– weliswaar voor alle burgers zouden moeten gelden, maar in eerste instantie werden gerelateerd aan het ongestoord kunnen belijden van het geloof.³⁴⁷ Het theologische jargon was niet verwonderlijk, aangezien de auteurs zich tot een kerkelijk publiek richtten. Ze probeerden een brug te slaan tussen christelijke idealen en bepaalde politieke eisen en rechten. In tegenstelling tot *Charta 77* spraken ze niet direct het communistische regime aan, maar namen ze stelling in een vooral intern gevoerde kerkelijke discussie over de plaats die de kerk in de samenleving zou moeten innemen.

Het *Querfurter Papier* zou geen vervolg krijgen, en ook relatief onbekend blijven. Dat had zeker te maken met de intimiderende maatregelen van de Stasi tegen de opstellers van de petitie, maar ook met de reactie van bepaalde kerkelijke functionarissen. Die oefenden zware druk uit het *Querfurter Papier* niet door te geven aan de westerse pers, aangezien ze dachten dat die het zou gebruiken om de DDR in een negatief daglicht te zetten.³⁴⁸ Dat de groep aan dit verzoek gehoor gaf, is een indicatie voor de mate waarin ze zich nog liet disciplineren. De consequente keuze voor openbaarheid, wat in de praktijk het gebruik van westerse media betekende, was nog niet gemaakt. Deze episode illustreert ook de dubbelzinnige rol van de kerk: enerzijds fungeerde ze als beschermende buffer tussen de groepen en de staat, anderzijds probeerde ze een matigende invloed op de groepen uit te oefenen.

De Tsjechoslowaakse vredespropaganda onderscheidde zich in woord en letter niet zo sterk van de Oost-Duitse, al ontbraken de veelvuldige verwijzingen naar de Tweede Wereldoorlog. Het verschil in weerklank was echter enorm. Het Praagse normalisatieregime ontbeerde de emotionele aantrekkingskracht die het antifascisme nog kon uitoefenen. Zijn pogingen het CVSE-proces uitsluitend in vredes termen te presenteren, zetten weinig zoden aan de dijk. In een open brief aan de Tsjechoslowaakse premier vroeg Jiří Hájek zich af hoe het beginsel van niet-inmenging in buitenlandse aangelegenheden, omarmd door de

³⁴⁶ Ibidem, 315-316.

³⁴⁷ 'Querfurter Papier', 8-11.

³⁴⁸ Harald Schultze, 'Das Querfurter Papier im kirchenpolitischen Umfeld' in: Lothar Tautz ed., *Friede und Gerechtigkeit heute. Das 'Querfurter Papier' -ein politisches Manifest für die Einhaltung der Menschenrechte in der DDR* (Magdeburg 2003) 16-24.

Warschaupactstaten wanneer het de westerse mensenrechtenpolitiek betrof, viel te verenigen met de inval in Tsjechoslowakije.³⁴⁹ ‘Helsinki’ betekende voor de Tsjechische dissidenten vooral ‘mensenrechten’. Er werd dan ook nauwelijks serieus ingegaan op de vredespropaganda van het regime.

In de DDR lag dit anders. Daar werden vooral vanuit de protestantse kerk diverse initiatieven gelanceerd die een tegenwicht moesten bieden aan de militante vredesretoriek. Een bekend voorbeeld hiervan is de controverseronde rondom het symbool *Schwerter zu Pflugscharen*. In het kader van de zogeheten *Friedensdekade*, een sinds 1980 jaarlijks terugkerende periode van tien dagen die in het teken van vredesengagement stond, werd een afbeelding verspreid die verwees naar een voor veel pacifisten inspirerende bijbelpassage waarin zwaarden werden omgesmeed tot ploegscharen. Deze afbeelding was gemodelleerd naar een standbeeld dat de Sovjet-Unie aan de Verenigde Naties had geschonken en leek daarom immuun voor ingrijpen van hogerhand. Het openlijk dragen van het vaak op kleding aangebrachte embleem werd echter zo’n rage dat het na korte tijd toch verboden en actief bestreden werd. Mensen die het embleem droegen, werden door de politie aangesproken en kinderen kregen er problemen mee op school. Tegelijkertijd ging onder de titel ‘Der Frieden muß verteidigt werden – Der Frieden muß bewaffnet sein’ een campagne van de FDJ van start die pacifisme in een kwaad daglicht moest stellen.³⁵⁰ De DDR, zo verklaarde de Oost-Duitse minister van Defensie, had zwaarden én ploegscharen nodig.³⁵¹

De *Schwerter zu Pflugscharen*-affaire laat zien hoe de Oost-Duitse onafhankelijke vredesbeweging, gesterkt door haar toenemende omvang, voorzichtig de publieke ruimte probeerde te betreden. In november 1982 hield een vredesgroep een minuut stilte op het centrale stadsplein van Jena om haar manifest, dat punten als ontwapening van Oost en West, een alternatieve dienstplicht en een verbod op *Kriegsspielzeug* bevatte, kracht bij te zetten. Leden van dezelfde groep werden opgepakt door de politie toen ze met zelfgemaakte spandoeken meeliepen in een demonstratie ter nagedachtenis aan de bombardementen op Jena in de Tweede Wereldoorlog.³⁵² Onder dekking van de vredesthematiek, die vele raakvlakken met de SED-propaganda bood, probeerden dergelijke vredesgroepen deel te nemen aan openbare evenementen in de hoop zo officiële erkenning te krijgen. De autoriteiten grepen echter keer op keer in, al bracht ze dat vaak wel in een moeilijk parket. In Jena werden de leden van de desbetreffende groep opgepakt en in sneltreinvaart veroordeeld, maar onder druk van de vele publiciteit voor deze zaak in West-Duitsland werd besloten om de betrokkenen al snel weer vrij te laten. Enkele maanden later werden de meeste alsnog opgepakt en maakten toen gebruik van het aanbod naar West-Duitsland te vertrekken. Eén van hen, Roland Jahn

³⁴⁹ ‘Dopis Dr. Jiřího Hájka’, *Listy* 6 (1976) nr.2, 44-45.

³⁵⁰ Neubert, *Geschichte der Opposition*, 398-404. Zie voor conflicten tussen de FDJ en de onafhankelijke vredesgroepen: Christoph Wunnicke, ‘In die Kirchen können sie ruhig gehen, laß sie beten, da stören sie keinen.’ Die FDJ und kirchliche Basisgruppen im Jahr 1983 in Rostock’, *Zeitgeschichte regional. Mitteilungen aus Mecklenburg-Vorpommern* 7 (2003) nr.1, 92-95.

³⁵¹ Ehring en Dallwitz, *Schwerter zu Pflugscharen*, 64.

³⁵² ‘Sieben Beiträge aus Jena und einer aus Halle’ in: Kroh ed., *Freiheit ist immer Freiheit*, 88-118, aldaar 96.

(1953), werd zelfs tegen zijn wil het land uitgezet.³⁵³ Dat betekende weliswaar het einde van de *Friedensgemeinschaft Jena*, maar wel ten koste van aanzienlijke negatieve publiciteit.

Bij hun sprong in de openbaarheid hadden de Oost-Duitse vredesgroepen profijt van de kerkelijke infrastructuur. Onder de vlag van de kerk konden ze activiteiten als lezingen en concerten organiseren, experimenteren met verschillende vormen van actievoeren en optreden op kerkelijke manifestaties. Er zaten ook nadelen aan de kerkelijke banden. Niet voor niets was de *Friedensgemeinschaft Jena* opgericht door leden van een lokale afdeling van de *Junge Gemeinde* die genoeg hadden van de betutteling door kerkelijke functionarissen. Omgekeerd gingen er binnen de kerk geregeld stemmen op om de handen af te trekken van groepen die te provocerend waren en daarmee de wankele positie van de kerk in Oost-Duitsland in gevaar zouden brengen. Toch hadden de vredesgroepen baat bij het podium dat de kerk hen verschaftte. Wanneer ze, zoals in Jena, hun eigen weg gingen, konden ze voortbouwen op in de kerk opgedane ervaringen en contacten. Zo'n relatief beschermde uitvalsbasis en leerschool ontbrak in Tsjechoslowakije, waar de dissidenten de straat vooralsnog aan de overheid lieten. In het besef van hun geïsoleerde positie beperkten ze zich tot petitie's, samizdatpublicaties en bijeenkomsten die in theorie voor iedereen openstonden, maar doorgaans wel in de beslotenheid van privé-appartementen plaats vonden. Dat zou ook één van de geschilpunten worden tussen de gevestigde dissidenten rond *Charta 77* en de jongere generatie, die meer zichtbare, publieksgerichte acties wilden.

Onder de Tsjechische dissidenten was het pacifisme dat uit de plannen voor een *sozialen Friedensdienst* en het vak *Erziehung zum Frieden* sprak veel minder vanzelfsprekend. Onder de bezoekers van Ladislav Hejdnéks filosofische seminars waren bijvoorbeeld studenten die, in plaats van pacifistische symbolen, kleine speldjes op hun kleding droegen waarin met enige fantasie raketten konden worden gezien. Zo wilden ze steun betuigen aan de plaatsing van extra kruisraketten in West-Europa.³⁵⁴ In de *Charta*-documenten over de vredesproblematiek figureerde van begin af aan de formule van de ondeelbaarheid van vrede, waarmee benadrukt werd dat 'interne' en 'externe' vrede onlosmakelijk met elkaar verbonden waren. Alleen staten die hun binnenlandse problemen op vreedzame wijze beslechtten en de rechten van burgers daarbij respecteerden, konden een geloofwaardige bijdrage leveren aan internationale ontspanning. Deze redenering stond ook centraal in een open brief aan de westerse vredesbewegingen van 1982: 'Wij kunnen moeilijk in de oprechtheid van inspanningen voor de vrede geloven, wanneer tegelijkertijd de fundamentele mensen- en burgerrechten onderdrukt worden en die onderdrukking verzwegen of zelfs goedgekeurd wordt'.³⁵⁵ De geschiedenis speelde een belangrijke rol bij dit

³⁵³ Neubert, *Geschichte der Opposition*, 488.

³⁵⁴ Interview van auteur met Theo de Boer (14/03/2005). De Boer (1932), een Nederlandse filosoof, nam in deze tijd regelmatig deel aan de ondergrondse filosofische seminars in Praag. Zie voor deze seminars: Barbara Day, *The velvet philosophers* (Londen 1999).

³⁵⁵ *Charta 77*, 'Otevřený dopis mírovým hnutím' [*Charta*-document 13/82], *Informace o Chartě 77* 5 (1982) nr. 3, 3-4. Zie ook: *Charta 77*, 'Prohlášení Charty 77', *Informace o Chartě 77* 4 (1981) nr. 11, 1. Het bronnenonderzoek voor dit proefschrift is medio 2007 afgerond, waardoor geen gebruik is gemaakt van de dat jaar verschenen complete uitgave van de door *Charta* uitgebrachte documenten: *Charta 77: Dokumenty 1977-1989 I-III*, Blanka Císařovská en Vilém Prečan ed. (Praag 2007).

wantrouwen. ‘Laten we niet vergeten dat in de naam van de vrede vele slechte daden zijn verricht’, schreven de drie *Charta*-woordvoerders Ladislav Lis, Anna Marvanová en Radim Palouš, alledrie oud genoeg om met recht naar het beruchte Verdrag van München te kunnen verwijzen.³⁵⁶

De dubbelzinnigheden van vrede werden ook filosofisch onderbouwd, waarbij wederom Jan Patočka een grote rol speelde. Via zijn leerling Václav Bělohradský (1944), die in 1970 naar Italië was geëmigreerd en veel publiceerde in door Tsjechische ballingen uitgegeven tijdschriften, vonden Patočka’s cultuurkritische kanttekeningen bij het begrip vrede rechtstreeks ingang in de Tsjechische debatten over de westerse vredesbeweging. In 1983, toen in West-Europa de demonstraties tegen kernwapens op hun hoogtepunt waren, hield Bělohradský in West-Duitsland voor een gezelschap emigranten een lezing over het Europese denken over vrede, waarin hij uitgebreid inging op Patočka’s *Ketterse essays over de filosofie van de geschiedenis* (1975).³⁵⁷ Onder verwijzing naar Patočka wees Bělohradský op de existentiële onzekerheid waarin de mens zich bevond en die alle menselijke waarden en verworvenheden relativeerde. Juist het besef van die relativiteit was de voorwaarde voor tolerantie en daarmee voor authentieke vrede. In de praktijk ontkenden mensen de tragische aard van hun bestaan en gaven zich over aan verheerlijking en verabsolutering van het leven van alledag, dat ze tegen elke prijs wilden beschermen en in stand houden. Het was dit verkeerd begrepen vredesideaal, hield Bělohradský zijn gehoor voor, dat aan de basis lag van alle oorlogen van de twintigste eeuw.³⁵⁸

De formulering ‘ondeelbaarheid van vrede’, cruciaal in het Tsjechische debat, ontbrak niet in het Oost-Duitse discours over vrede. In 1979, op de synode van de *Bund der Evangelischen Kirchen in der DDR* in Dessau, verklaarde de leiding van de protestantse kerken:

‘Der Friede ist unteilbar, zumal in einer Welt, in der alles von allem abhängig ist. [...] Sicherheit erfordert mehr als die machtvolle Abschirmung gegen reale oder vermeintliche Bedrohung. Sie muß gerade auch innerhalb der Staaten die Lösung von Spannungen und Konflikten ohne Bedrohung und Gewalt ermöglichen. Diesem Zusammenhang hat die Schlußakte von Helsinki in ihren Prinzipien Rechnung getragen’.³⁵⁹

Dergelijke woorden hadden niet misstaan in een verklaring van *Charta*, maar werden lang niet zo assertief uitgedragen. Aan de vooravond van de voor eind 1977 geplande CVSE-vervolgconferentie in Belgrado verkondigde de BEK dat het non-interventiebeginsel geen

³⁵⁶ Ibidem.

³⁵⁷ Václav Bělohradský, ‘Politika a eschatologie. Poznámky k otázce míru v evropské tradici’ in: Idem, *Přirozený svět jako politický problém. Eseje o člověku pozdní doby* (Praag 1991) 193-208. De oorspronkelijke, ingekorte versie verscheen in: Milan Schulz ed., *Mír, mírové hnutí, křesťanská etika* (München 1984).

³⁵⁸ Bělohradský, ‘Politika a eschatologie’, 193-198.

³⁵⁹ Geciteerd in: Reinhard Henkys, ‘Zwischen Militarismus und Pazifismus. Friedensarbeit der evangelischen Kirchen’ in: Wolfgang Büscher, Peter Wensierski en Klaus Wolschner ed., *Friedensbewegung in der DDR. Texte 1978-1982* (Hattingen 1982) 14-28, aldaar 28.

engagement voor de mensenrechten mocht beletten, maar dat mensenrechtenpolitiek ook weer geen voorwendsel voor politieke inmenging zou moeten zijn. Deze vlees-noch-vis houding is typerend voor de Oost-Duitse protestantse kerk, die permanent onder druk werd gezet zich van politiek gevoelige activiteiten en uitspraken te onthouden. Ze was daarom steeds op zoek naar een gulden middenweg, gemangeld tussen rekkelijken die de grenzen van het mogelijke wilden aftasten en preciezen die geen conflicten met het regime wilden riskeren. Publiciteit kwam haar bij deze balanceeract slecht van pas. De stelregel dat mensenrechtenproblematiek ‘unter Ausschluß propagandistischer Effekte’ besproken moest worden, sprak wat dat betreft boekdelen.³⁶⁰ Ter vergelijking: in een verklaring over dezelfde conferentie in Belgrado veroordeelde *Charta* de staten die weigerden de mensenrechtensituatie in hun eigen land openlijk te bespreken.³⁶¹

Toch had de houding van de protestantse kerken ook een subversieve dimensie. Alleen al het verband dat werd gelegd tussen ‘Helsinki’ en het mensenrechtenvraagstuk stond op gespannen voet met het officiële standpunt, dat het CVSE-proces uitsluitend in vredespolitieke termen interpreteerde. In de contacten met het regime genoten mensenrechtenkwesties echter geen prioriteit. Bovendien konden veel kerkelijke functionarissen zich wel vinden in de prioriteit die marxistische theoretici aan de sociale component van mensenrechten gaven.³⁶² Waarschuwingen van belangrijke kerkelijke gremia tegen een ‘einseitigen Verständnis der Menschenrechte’ sloten naadloos aan bij uitlatingen van hoogwaardigheidsbekleders als de Oost-Duitse minister van Buitenlandse Zaken Oskar Fischer, die de Slotakte als een ‘einheitliches Ganzes’ wilde zien.³⁶³

De worsteling van de protestantse kerken met het mensenrechtenvraagstuk had ook te maken met het element van confrontatie dat in alle juridische taal aanwezig is. Zodra een conflict in juridische termen wordt gegoten krijgt het een ander karakter. Niet alleen worden de tegenstellingen scherper, ook zit aan elk beroep op de wet een zekere publieke dimensie, in de zin dat verwezen werd naar de algemene rechtsorde van het land. Beide punten strookten niet met de kerkelijke voorkeur voor stille diplomatie en met de verzoenende, constructieve toon die de kerken doorgaans tegen het regime aansloegen. Kenmerkend is een reactie van de kerkleiding uit 1977 op het teruglopende aantal mensen dat gebruik mocht maken van de regeling voor familiebezoek naar West-Duitsland. Ze spraken de hoop uit dat deze strikte toepassing plaats zou maken voor een ‘großzügigeren Handhabung im Sinne der Helsinki Schlussakte’.³⁶⁴ ‘Großzügig’ is hier het sleutelwoord. Het recht om gebruik te maken van de

³⁶⁰ Het ging om een verklaring van de *Konferenz der Kirchenleitungen*. Ehring en Dallwitz, *Schwerter zu Pflugscharen*, 39.

³⁶¹ *Charta 77*, ‘Na cestě vytyčené v Helsinkách jsou velké překážky’, *Informace o Chartě 77* 1 (1978) nr. 4, 18-19.

³⁶² Zie voor de omgang van de protestantse kerken met het CVSE-proces: Katharina Kunter, *Die Kirchen im KSZE-Prozeß 1968-1978* (Stuttgart, Berlijn en Keulen 2000) 219-230.

³⁶³ ‘Bericht der Konferenz der Evangelischen Kirchenleitungen für die Fünfte Tagung der II. Synode des Bundes der Evangelischen Kirchen in der DDR in Görlitz vom 13. bis 17. Mai 1977’, *Mitteilungsblatt des Bundes der Evangelischen Kirchen in der Deutschen Demokratischen Republik* (1977) nr. 3-4, 18-24, aldaar 20. ‘Rede des Außenministers der DDR, Oskar Fischer, auf der Madrider Schlussveranstaltung am 7.9.1983 (Auszüge)’ in: *Sicherheit und Zusammenarbeit in Europa. Dokumentation zum KSZE-Prozeß* (Bonn 1984) 341-342, aldaar 341.

³⁶⁴ ‘Bericht der Konferenz der Evangelischen Kirchenleitungen’, 22.

bezoekregeling wordt niet opgeëist, maar er wordt een beroep gedaan op de generositeit van de autoriteiten. Deze mentaliteit was zeker in de eerste helft van de jaren tachtig typerend voor de protestantse kerken en de aan haar gelieerde vredesbeweging. Geleidelijk aan zouden vooral de jongere dissidenten hun koudwatervrees ten opzichte van een hardere, meer confronterende toon verliezen en waren toen ook eerder geneigd hun eisen in de vorm van rechten te formuleren.

In Tsjechoslowakije was het beroep op mensenrechten van begin af aan compromislozer. Dat had te maken met de grote kloof tussen regime en oppositie, die de tactische overwegingen die zo belangrijk waren voor de Oost-Duitse kerken overbodig maakte, maar voor deze onverzettelijkheid werden ook intellectuele argumenten gebruikt. Vooral Patočka's ideeën over offers zijn in dit verband van belang. Offers speelden een cruciale rol in Patočka's analyse van de moderne maatschappij, die hij gedomineerd zag door een vervreemdende, zinledige technologisering. Zelfopoffering was een manier om het leven weer iets van de verloren authenticiteit terug te geven, en het ondertekenen van *Charta 77* was in de ogen van Patočka zo'n offer. Belangrijker dan de cultuurkritische ondertoon was het morele fundament dat Patočka onder het mensenrechtenactivisme van *Charta* legde. Hij gaf zin aan een schijnbaar uitzichtloze strijd, die vaak zeer negatieve consequenties voor de betrokkenen had.³⁶⁵

De vraag naar de fundamenteën van de mensenrechten is niet heel belangrijk in de Tsjechische debatten. Historisch heeft de idee van mensenrechten vele wortels, maar de dissidenten spraken er doorgaans in zeer abstracte termen over.³⁶⁶ Bij Patočka zijn mensenrechten 'niets anders dan de overtuiging dat ook staten en de gehele maatschappij onder de soevereiniteit van het morele gevoel vallen'.³⁶⁷ Gewezen communisten en sociaal-democraten koppelden mensenrechten vooral aan de oorspronkelijk zo emanciperende boodschap van het socialisme. De protestantse filosofe Božena Komárková (1903-1997), *Charta*-ondertekenaar en middelpunt van een intellectuele gesprekskring in Brno, groef wat dieper en schreef verschillende essays over de dwarsverbanden tussen mensenrechten en christendom.³⁶⁸ Zij lokaliseerde de oorsprong van de mensenrechten in de bijbel en benadrukte dat deze rechten vooral door de Reformatie zo invloedrijk waren geworden.³⁶⁹ Daarmee was ze niet zo ver verwijderd van het kerkelijke mensenrechtendebat in de DDR, waar verschillende theologen de protestantse wortels van de mensenrechten afstoften, maar zich keer op keer stukbeten op de vraag hoe ver tegen het regime gericht mensenrechtenactivisme mocht gaan.³⁷⁰ Komárková, voor wie al sinds de communistische machtsovername een beroepsverbod gold, kende op dat punt weinig twijfels en veroordeelde

³⁶⁵ Zie voor de betekenis van zelfopoffering bij Patočka: Aviezer Tucker, *The philosophy and politics of czech dissidence from Patočka to Havel* (Pittsburg 2000) 71-88.

³⁶⁶ Gerald Stourzh, *Begründung und Bedrohung der Menschenrechte in der europäischen Geschichte* (Wenen 2000) 5-9.

³⁶⁷ Patočka, 'Čím je a čím není Charta 77', 31.

³⁶⁸ Deze zijn verzameld in: Božena Komárková, *Lidská práva* (Heršpice 1997).

³⁶⁹ Božena Komárková, 'Nárok a zaslíbení' (1989) in: Idem, *Lidská práva* (Heršpice 1997) 97-104, aldaar 103.

³⁷⁰ Neubert, *Geschichte der Opposition*, 257-266.

het 'juridisch nihilisme' waarmee het communistische regime de wet naar believen misbruikte.³⁷¹ Uit de verschillende visies op de geschiedenis van de mensenrechtenidee blijkt wel dat het gebruik van een algemeen mensenrechtenbegrip ook pragmatische redenen had. Typerend is een interview met de filosoof en psycholoog Bohumír Janát (1949-1998), die in 1988 één van de drie woordvoerders van *Charta* was. Janát sprak vrijuit over zijn geloof dat alle mensenrechten een religieuze oorsprong hebben, maar zei er wel bij dat hij zich met zulke opvattingen vast de woede van andere chartisten op de hals haalde.³⁷²

Het beroep op mensenrechten moest niet alleen de staat aan zijn verplichtingen herinneren, maar verwees ook naar een hogere, de almacht van de staat overstijgende autoriteit. In een onder dissidenten circulerende brievencyclus wond Ladislav Hejdnánek zich op over een artikel in een juridisch tijdschrift dat deze transcendente dimensie van de mensenrechten ontkende.³⁷³ In het gewraakte artikel beklagde de auteur, de juriste Milena Srnská, zich over de wijze waarop *Charta 77* omsprong met de Slotakte van Helsinki. Niet eens ten onrechte constateerde ze dat de chartisten 'er uit citeren wat hen uitkomt, en weglaten wat hen niet uitkomt'.³⁷⁴ Srnská's centrale punt was dat individuele burgers geen rechten konden ontleen aan internationale verdragen. Tegen dit formeel juiste standpunt bracht Hejdnánek in dat 'mensen- en burgerrechten bindend en geldig zijn, of een staat ze nu erkent en garandeert of niet'.³⁷⁵ Dezelfde Hejdnánek spande zich in om dit universalistische mensenrechtenbegrip te verbinden met de discussies over vrede. 'Vrede is vooral een kwestie van rechtvaardigheid', schreef hij in een essay over de ambiguïteit van het begrip vrede.³⁷⁶ In woorden die sterk aan Patočka deden denken, stelde Hejdnánek dat er 'belangrijkere waarden' dan vrede zijn en dat levensbehoud nooit het ultieme doel mag zijn.³⁷⁷

'München' versus Stunde Null

In Tsjechoslowakije werden door de discussie rondom de vredesthematiek de uit 1938 en 1968 bekende dilemma's van wel of niet vechten weer actueel. Er bestond wel bezorgdheid over de wapenwedloop, zeker in de ontluikende milieubeweging, maar de voor het Oost-Duitse debat zo kenmerkende toon van urgentie ontbrak. Aangewakkerd door de officiële vredespropaganda groeide onder Oost-Duitse vredesgroepen het gevoel dat het voortbestaan van de wereld in acuut gevaar was. Natuurlijk was deze 'vijf-voor-twaalf'-mentaliteit geen Duits specialisme, maar apocalyptische gevoelens lijken in de beide Duitslanden wel bijzonder wijdverbreid te zijn geweest. In een bundel met de typerende titel *Mut zur Angst* schreven Oost- en West-Duitse schrijvers over de kernwapenrace. Een inktzwart pessimisme

³⁷¹ Božená Komárková, 'De laatste zaligsprekingen' (1979) in: Idem, *Leven van de geef: christen-zijn in Tsjechië onder het nationaal-socialisme en het communisme* (Kampen 1998) 81-87. Het artikel verscheen oorspronkelijk in een samizdatbundel: Ivan Klíma ed., *Nad Procesem* (Samizdatuitgave; Praag 1980).

³⁷² 'Rozhovor Infochu s mluvčím Charty 77 Bohumírem Janátem', *Informace o Chartě 77* 11 (1988) nr. 2, 5-7.

³⁷³ Ladislav Hejdnánek, 'Dopis 19' in: Idem, *Dopisy přáteli* (Praag 1993) 117-122.

³⁷⁴ Milena Srnská, 'Lidská práva v kapitalistických a socialistických státech ve světle mezinárodního práva', *Právník* 116 (1977) 480-485, aldaar 483.

³⁷⁵ Hejdnánek, 'Dopis 19', 119-120.

³⁷⁶ Hejdnánek, 'Co vlastně chceme', 27.

³⁷⁷ *Ibidem*, 26.

voerde de boventoon. ‘Waarschijnlijk niet’, antwoordde Christa Wolf een verontruste lezer die haar had gevraagd of Europa nog te redden was van een nucleair inferno.³⁷⁸ In een fragment uit dezelfde bundel schilderde Hermann Kant, de voorzitter van de Oost-Duitse Schrijversbond, in grote bewoordingen de gruwelen van een atoomoorlog:

‘Wir wollen den Weltbrand nicht sehen und wollen das Gebrüll der untergehenden Völke nicht hören. Wir wollen das Feuer nicht sehen, das die Erde von Horizont zu Horizont verbrennt, und wollen weder den großen Knall vernehmen noch das verlorene Winseln’.³⁷⁹

In het licht van deze existentiële bedreiging, suggereerde Kant, verbleekten alle andere grieven. Deze redeneertrant sloot goed aan bij het in officiële publicaties vaak gebruikte argument dat het ‘recht op vrede’ het belangrijkste recht van elke burger was.³⁸⁰ In plaats van volgzzaamheid af te dwingen konden nucleaire onheilsvisioenen echter ook de vraag naar concrete informatie doen stijgen. In diverse kerkelijke samizdatbladen verschenen artikelen waarin minutieus de gevolgen van een mogelijke atoomoorlog werden beschreven. Die lieten weinig heel van de officiële aanbevelingen in het geval van een atoomoorlog, die voorschreven de ramen dicht te doen en dekking te zoeken onder tafels.³⁸¹

Waren bij de Tsjechen de naschokken van ‘München’ steeds voelbaar wanneer het om de vredesproblematiek ging, in de DDR bleef de herinnering aan de Tweede Wereldoorlog actueel. In een huis aan huis gecolporteerde petitie ter ondersteuning van door de Sovjet-Unie gedane ontwapeningsvoorstellen heette het: ‘Wir haben unser Land nicht auf Ruinen aufgebaut, damit noch einmal alles in Trümmer sinkt. Was unser Fleiß schuf, darf nicht wieder zerstört werden’.³⁸² Bärbel Bohley, oprichtster van de vredesgroep *Frauen für den Frieden*, beriep zich op diezelfde *Trümmer* waarin zij als kind nog gespeeld had.³⁸³ Deze historische lading was ook sterk aanwezig in de *gesamtdeutsche* wending die de Oost-Duitse vredesretoriek in de jaren tachtig zou nemen. Tegen de achtergrond van de oplopende Oost-West spanningen waren de Bondsrepubliek en de DDR een zelfstandigere rol in de internationale politiek gaan opeisen. Als voor de hand liggend strijdtoneel van een eventueel nucleair conflict hadden beide Duitse staten een evident belang bij de bezwering van de wapenwedloop. Daarbij benadrukten ze de uit het verleden voortvloeiende verantwoordelijkheid. Het in termen als ‘Verantwortungsgemeinschaft’ en ‘Koalition der Vernunft’ gevatte samenspel tussen de onwaarschijnlijke partners Helmut Kohl en Erich

³⁷⁸ Christa Wolf, ‘Ein Brief’ in: Ingrid Krüger ed., *Mut zur Angst. Schriftsteller über den Frieden* (Darmstadt en Neuwied 1982) 152-159, aldaar 153.

³⁷⁹ Hermann Kant, ‘Schriftsteller und der Frieden jetzt’ in: Krüger ed., *Mut zur Angst*, 114-119, aldaar 119.

³⁸⁰ Eberhard Poppe, *Das werktätige Volk verwirklicht seine Rechte. Leistungen der DDR zur Durchsetzung der Menschenrechte* (Berlijn (Oost) 1973) 12.

³⁸¹ Zie bijvoorbeeld: Friedenskreis der Ev. Kirchengemeinde Alt-Pankow, ‘Folgen eines begrenzten Atomkrieges’, *Friedensreader* (1985) nr. 6, 5-7. ‘Informationsblatt des Friedens- und Umweltkreises der Zionsgemeinde zu einer Abendveranstaltung am 26.5.85’, *Umweltblätter* 1 (1986) nr. 1, 2-5.

³⁸² Ehring en Dallwitz, *Schwerter zu Pflugscharen*, 48.

³⁸³ Bärbel Bohley, ‘Women and their duty towards peace’, *END Journal* (1985) nr. 15, 24-25.

Honecker leidde in maart 1985 tot de zogenaamde *Moskauer Erklärung*, waarin beiden plechtig verklaarden dat van Duitse bodem nooit meer oorlog mocht uitgaan.³⁸⁴ Het verleden, vroeger vooral een splijtzwam in de Duits-Duitse betrekkingen, vormde nu een wankel brug die een voorzichtige toenadering mogelijk maakte. Dit steeds inniger Duits-Duitse onderonsje werd in beide machtsblokken argwanend bekeken, en leidde in 1984 tot een ongekend hevig conflict tussen Moskou en Oost-Berlijn. Slechts onder zware druk was Honecker bereid af te zien van zijn voorgenomen staatsbezoek aan de Bondsrepubliek, dat de bekroning had moeten worden van zijn jarenlange streven naar internationale erkenning voor de DDR.

Deze *gesamtdeutsche* dimensie speelde niet alleen op het niveau van staatslieden een rol. Zo kregen de protestantse kerken toestemming om samen met hun West-Duitse zusterkerken activiteiten te organiseren ter gelegenheid van de veertigjarige herdenking van de Duitse inval in Polen. In hun 'Wort zum Frieden', de eerste gezamenlijke verklaring sinds de in 1969 afgedwongen institutionele scheiding, verklaarden de West- en Oost-Duitse kerken dat ze een bijzondere 'Verantwortung für den Frieden' droegen'.³⁸⁵ Hetzelfde sentiment leefde op de twee bijeenkomsten van Oost- en West-Duitse schrijvers die in 1981 en 1982 onder de naam *Berliner Begegnung* plaats vonden. Deze bijeenkomsten over de vredesproblematiek waren interessant omdat er scheuren zichtbaar werden in het doorgaans zo gesloten front van Oost-Duitse intellectuelen. Naast schrijvers die hun volledige instemming met de DDR-politiek uitspraken waren er ook meer aarzelende stemmen te horen. Christa Wolf noemde de verbale *Vorkrieg* tegen het Westen en de Verenigde Staten in het bijzonder, die naar haar mening ook in de DDR aan de gang was.³⁸⁶ Auteurs als Stefan Heym en Günter de Bruyn lieten op de tweede *Berliner Begegnung* doorschemeren dat de wijze waarop de vredesgroepen in Jena onderdrukt waren, hun niet was ontgaan en dat ze weinig geloof hechtten aan de officiële lezing van de gebeurtenissen.³⁸⁷ Anderzijds slaagden partijgetrouwere schrijvers als Stephan Hermlin en Hermann Kant erin te voorkomen dat de discussies over vrede met de mensenrechtenproblematiek zou worden verbonden. Zo stond de Hongaarse schrijver en dissident György Konrád, een eenzame Midden-Europese gast in dit Duits-Duitse gezelschap, vrijwel alleen met zijn suggestie verder te kijken dan kernwapens en ook politieke hervormingen aan de orde te stellen.³⁸⁸

Het Duitse vraagstuk leefde ook onder de onafhankelijke vredesactivisten. Robert Havemann schreef in deze tijd nauwelijks nog over het eurocommunisme of aanverwante revisionistische thema's, maar had aansluiting gezocht bij de kerkelijke vredesbeweging. In januari 1982, enkele maanden voor zijn dood, zou hij samen met de dissidente dominee

³⁸⁴ Heinrich Potthoff, *Die 'Koalition der Vernunft'. Deutschlandpolitik in den 80er Jahren* (München 1995) 21-27.

³⁸⁵ 'Wort zum Frieden' (24.1.1979) in: Wolfgang Büscher, Peter Wensierski en Klaus Wolschner ed., *Friedensbewegung in der DDR. Texte 1978-1982* (Hattingen 1982) 97-99, aldaar 97.

³⁸⁶ *Berliner Begegnung zur Friedensförderung. Protokolle des Schriftstellertreffens am 13./14. Dezember 1981* (Darmstadt 1982) 118. Zie ook: Matthias Braun, 'Stephan Hermlins Traum. Die 'Berliner Begegnung zur Friedensförderung' im Dezember 1981', *Deutschland Archiv* 40 (2007) nr. 1, 86-96.

³⁸⁷ *Zweite Berliner Begegnung 'Den Frieden Erklären'. Protokolle des zweiten Schriftstellertreffens am 22./23. April 1983* (Darmstadt 1983) 64, 132-133.

³⁸⁸ *Zweite Berliner Begegnung*, 41.

Rainer Eppelmann het zogeheten ‘Berliner Appell’ publiceren, waarin ze om het vertrek van buitenlandse troepen en atoomwapens uit de beide Duitse staten vroegen.³⁸⁹ Daarvoor al had Havemann in een open brief uit 1981 de West-Duitse bondskanselier Helmut Schmidt nadrukkelijk gewaarschuwd dat het lot van zowel Oost- als West-Duitsland op het spel stond, aangezien die de eerste slachtoffers zouden zijn in een op Europees grondgebied uitgevochten kernoorlog. Havemann drukte Schmidt op het hart geen ‘Kanzler der Amerikaner’ maar een ‘Kanzler der Deutschen’ te zijn.³⁹⁰ Paste dit beroep op de Duitse *Verantwortungsgemeinschaft* eigenlijk nog goed bij de officiële retoriek, Havemanns volgende stap zorgde voor veel opschudding. In een open brief aan Leonid Brezjnev stelde hij voor de DDR en de Bondsrepubliek te ontwapenen en een neutrale status te geven. Volgens Havemann was de Duitse deling, oorspronkelijk bedoeld als garantie tegen een nieuwe oorlog, nu juist de voornaamste oorzaak van de internationale spanningen geworden en zou elke poging de Oost-West confrontatie te ontwarren, moeten beginnen met het Duitse vraagstuk. Vooral de toevoeging dat de eenmaal geneutraliseerde Duitse staten de mogelijkheid zouden moeten krijgen zelf hun nationale kwestie op te lossen, kwam Havemann op het verwijt te staan de gevaarlijke illusie van een herenigd Duitsland op te roepen.³⁹¹

Havemanns toespelingen op een toekomstige Duitse eenwording zouden postuum steun krijgen uit onverwachte hoek. Volgens de Tsjechische dissident Jiří Dienstbier was de Duitse deling onzinnig en zeker niet eeuwig houdbaar. Hij zag ruimte voor een verenigd Duitsland in een Europa dat zich, met rust gelaten door beide grootmachten, net als Japan zou kunnen toeleggen op economische en technologische ontwikkeling zonder de last van buitensporige defensie-uitgaven.³⁹² In het één jaar later mede door Dienstbier geschreven ‘Praagse Appèl’, een officieel *Charta*-document, werd de Duitse kwestie opnieuw aangeroerd.³⁹³ Deze teksten behoren tot de weinige *Charta*-documenten die serieus ingaan op de vredesproblematiek, en haar niet alleen maar proberen te verbinden met mensenrechtenkwesties. Karakteristiek voor deze bijdragen is het grote belang dat aan de internationale machtsverhoudingen wordt gegeven en de relatief geringe aandacht voor de nucleaire wapensystemen die het debat in de DDR zo domineerden. Als er iets is wat de Tsjechische dissidenten van de Praagse Lente hadden geleerd, dan was het wel dat de Koude Oorlog geen nationale *Alleingänge* toestond. Alleen in een internationaal raamwerk was verandering mogelijk.³⁹⁴ Vooral om die reden werd belang gehecht aan contacten met de westerse vredesbewegingen, die steeds intensiever zouden worden.

³⁸⁹ ‘Der Berliner Appell – Frieden schaffen ohne Waffen’ (1982) in: Wolfgang Büscher, Peter Wensierski en Klaus Wolschner ed., *Friedensbewegung in der DDR. Texte 1978-1982* (Hattingen 1982) 242-243.

³⁹⁰ Robert Havemann, ‘Offener Brief an Bundeskanzler Helmut Schmidt’ (29.6.1981) in: Klaus Ehring en Martin Dallwitz ed., *Schwerter zu Pflugscharen. Friedensbewegung in der DDR* (Reinbek bei Hamburg 1982) 208-209.

³⁹¹ Robert Havemann, ‘Offener Brief an den Vorsitzenden des Präsidiums des Obersten Sowjets der UdSSR, Leonid Breschnev’, *Europäische Ideen* (1982) nr. 53, 39-40.

³⁹² Jiří Dienstbier, ‘Pax Europæana (o myslitelném a nemyslitelném)’, *Listy* 14 (1984) nr. 6, 15-20.

³⁹³ Charta 77, ‘Pražská výzva’, *Informace o Chartě 77* 8 (1985) 1-2.

³⁹⁴ Hejránek, ‘Co vlastně chceme’, 30.

Naar een blokvrij Europa

Bondgenoten over de muur

In de jaren tachtig kwam de internationale vredesbeweging in het teken van de strijd tegen kernwapens te staan. De antikernwapenbeweging is zo oud als de wapens zelf, maar was onder invloed van de Vietnamoorlog, die alle aandacht van westerse vredesactivisten had opgeëist, in het slop geraakt. Nadat het conflict in Vietnam was beëindigd, kwam er weer meer aandacht voor de nucleaire dreiging. Vooral de ontwikkeling van de neutronenbom leidde her en der tot protesten, maar afgezien van de door Sovjet-Unie gedomineerde Wereldvredeeraad bestonden er nauwelijks gecoördineerde, grensoverschrijdende actiebewegingen tegen kernwapens.³⁹⁵ Dat veranderde met het zogeheten NAVO-Dubbelbesluit van 12 december 1979, dat de katalysator zou zijn van een ongekende internationale protestbeweging. De beslissing binnen vier jaar 572 nieuw te ontwikkelen middellangeafstandsraketten in West-Europa te plaatsen, was een reactie op de ontwikkeling van SS-20 raketten door de Sovjet-Unie. Het Warschaupact had daarmee een overwicht bereikt op het gebied van middellangeafstandsraketten, waarmee, zo vreesde vooral de West-Duitse bondskanselier Helmut Schmidt, een strategische wig was gedreven tussen West-Europa en de Verenigde Staten. De laatste hoefde zich immers niet bedreigd te voelen door de SS-20 raketten, die het Amerikaanse continent niet konden bereiken. Het NAVO-Dubbelbesluit moest dit uit balans geraakte evenwicht herstellen. Het dubbele van het besluit zat in het gelijktijdige aanbod aan de Sovjet-Unie om onderhandelingen te beginnen over terugdringing van dit type raketten die, indien succesvol, plaatsing overbodig zouden maken. Dit tweede element sneeuwde enigszins onder in de storm van verontwaardiging die opstak over deze nieuwste zet in de wereldwijde wapenwedloop. Organisaties als het Nederlandse Interkerkelijk Vredesberaad (IKV) en het Britse *European Nuclear Disarmament* (END) namen het voortouw en zouden met hun pleidooi voor een kernwapenvrij Europa miljoenen op de been brengen.

In het spoor van de controversie rondom de kruisraketten, die uiteindelijk nooit geplaatst zouden worden, zocht de westerse vredesbeweging naar gesprekspartners aan de andere kant van het IJzeren Gordijn. Daar werden ze aanvankelijk met open armen ontvangen door de officiële vredescomités, die in hun nopjes waren met deze strijdbare activisten. Dit enthousiasme bekoelde toen bleek dat de westerse vredesgroepen niet bereid waren de Moskouse regieaanwijzingen te volgen, die onder andere een verbod op contacten met onafhankelijke bewegingen als *Charta 77* en *Solidarność* voorschreven.³⁹⁶ Maar END en aanverwante groepen waren juist op zoek naar onafhankelijke, ongebonden groepen die er, net als zijzelf, niet van verdacht konden worden instrumenten van de overheid te zijn en daarom leken de dissidenten natuurlijke bondgenoten. Toch verliep deze toenadering bepaald

³⁹⁵ Lawrence S. Wittner, *The Struggle against the Bomb, vol. 3: Toward Nuclear Abolition: A History of the World Nuclear Disarmament Movement, 1971 to the Present* (Stanford 2003) 1-40.

³⁹⁶ Zie voor communistische pogingen invloed op de westerse vredesbeweging te krijgen: Baron, *Kalter Krieg und heisser Frieden*.

niet rimpelloos.³⁹⁷ Edward Thompson, de intellectuele voorman van END, merkte halverwege de jaren tachtig op dat hij er aan gewend was geraakt met modder besmeurd te worden door naar het Westen geëmigreerde dissidenten, die hem en zijn geestverwanten voor de voeten wierpen de sovjetpolitiek van munitie te voorzien.³⁹⁸ Dit onbegrip had zeker te maken met de vertekende beeldvorming over de westerse vredesactivisten in de communistische pers, die ruime aandacht schonk aan de demonstraties tegen de NAVO-raketten zonder de kritiek op het Warschaupact te vermelden, maar viel daar niet volledig op terug te voeren. In de ogen van veel Midden-Europese dissidenten gaven de westerse vredesactivisten er door hun luid geproclameerde weigering onderscheid te maken tussen ‘Oost’ en ‘West’ blijk van de ware aard van de Oostblokregimes te miskennen.

Het felst werden deze aantijgingen verwoord door de Tsjechische filosoof Miloslav Bednář (1948) in twee open brieven aan Edward Thompson. Bednář behoorde niet tot de dissidente *incrowd*, had *Charta* niet ondertekend, maar publiceerde onder pseudoniem in samizdatbladen en ook in het conservatieve Engelse blad *The Salisbury Review*.³⁹⁹ Zijn scherpe toon zal zeker te maken hebben gehad met deze anonimiteit, evenals het feit dat hij in tegenstelling tot de gevestigde dissidenten niet naar bondgenoten in het Westen op zoek was. Ook Bednář verwees naar het trauma van München, en suggereerde dat Thompsons weigering om een onderscheid te maken tussen Oost en West neerkwam op een herhaling van de *appeasement*-politiek uit de jaren dertig. Zich beroepend op Hannah Arendts *The origins of totalitarianism* karakteriseerde Bednář het Warschaupact als een op terreur gevestigd machtsblok, waar de mensenrechten waren ‘geliquideerd’ en het dagelijks leven George Orwells *1984* akelig dicht naderde.⁴⁰⁰ Westerse wapens vormden daarom geen gevaar, maar waren ‘instruments of democracy’.⁴⁰¹ Dat groepen als END dit niet inzagen, sprak volgens Bednář boekdelen over hun gebrekkig engagement voor de mensenrechten.

Thompson, die naam had gemaakt als marxistisch historicus, moest erkennen dat hij weinig op had met een mensenrechtenopvatting die uitging van natuurlijke, onaantastbare rechten.⁴⁰² Tegelijkertijd verwees hij naar zijn jarenlange inzet voor onderdrukte intellectuelen in het Oostblok.⁴⁰³ Het verwijt dat hij zich voor het karretje van de Sovjets had

³⁹⁷ Over de betrekkingen tussen de westerse vredesbewegingen en Midden-Europese dissidenten lopen de meningen zeer uiteen. In zijn boek over *Solidarność* verwijt Timothy Garton Ash westerse vredesbewegingen als END een gebrek aan aandacht voor de mensenrechtensituatie in het Oostblok. Timothy Garton Ash, *The Polish Revolution. Solidarity 1980-82* (Londen 1983) 332-337. Volgens Lawrence Wittner ontstond er juist, na aanvankelijke misverstanden, een vruchtbare samenwerking. Wittner, *The Struggle against the Bomb 3*, 238-240. Padraic Kenney benadrukt dat de Midden-Europese vredesactivisten vooral in contacten met westerse organisaties waren geïnteresseerd vanwege de daaraan verbonden publiciteit. Padraic Kenney, *A carnival of revolution. Central Europe 1989* (Princeton en Oxford 2002) 91-120.

³⁹⁸ Edward P. Thompson, *Double exposure* (Londen 1985) 15.

³⁹⁹ Bednář publiceerde onder het pseudoniem ‘Václav Racek’. Václav Racek, ‘In Search of Central Europe: Totalitarianism in 1983’, *The Salisbury Review* 1 (1983) nr. 3, 30-32.

⁴⁰⁰ Václav Racek, ‘Dear Edward Thompson’ (1980) in: Edward P. Thompson, *Zero option* (Londen 1982) 81-85, aldaar 82.

⁴⁰¹ Václav Racek, ‘Letter from Prague’ (1982) in: Jan Kavan en Zdena Tomin ed., *Voices from Prague: Czechoslovakia, human rights and the peace movement* (Londen 1983) 13-16, aldaar 16.

⁴⁰² Edward P. Thompson, ‘Letter to Prague’ (1983) in: Jan Kavan en Zdena Tomin ed., *Voices from Prague: Czechoslovakia, human rights and the peace movement* (Londen 1983) 17-21, aldaar 18.

⁴⁰³ Edward P. Thompson, ‘Dear Václav Racek’ (1981) in: Idem, *Zero option* (Londen 1982) 85-107, aldaar 105.

laten spannen kon Thompson, die zich in de gramschap van zowel het sovjet- als het Amerikaanse politieke establishment mocht verheugen, daarom met recht van de hand wijzen. Zijn analyse van de Koude Oorlog als een verslavende gewoonte, in stand gehouden door twee grootmachten die daar allebei belang bij hadden, leek misschien veel op een samenzweringstheorie, partijdig was ze zeker niet.⁴⁰⁴ Juist die onpartijdigheid was voor veel Midden-Europese dissidenten problematisch. Thompson zette zich fel af tegen het beeld dat het gevaar van één kant zou komen, een misvatting die hij onder andere weet aan de canonieke status die *The origins of totalitarianism* onder dissidenten leek te genieten: 'It is your *Das Kapital*'.⁴⁰⁵ Democratieën zouden echter absoluut niet vredelievender zijn dan dictaturen: 'imperialism, or militarism, can perfectly well cohabit with democracy: indeed, very happily'.⁴⁰⁶ Daarmee plaatste Thompson vraagtekens bij een veronderstelling die het kernstuk vormde van de omgang van *Charta 77* met de vredesproblematiek.

Eén van de invloedrijke personen in het Tsjechische vredesdebat was de gewezen universitair docent Milan Šimečka. Net als Bednář had Šimečka zo zijn bedenkingen bij de westerse vredesdemonstranten. In een artikel voor het Amerikaanse links-liberale blad *The Nation* vroeg hij zich af waarom ze wel tegen de NAVO-raketten protesteerden, maar niet tegen de raketten die op henzelf waren gericht: 'Do they think those rockets cannot hurt them?'⁴⁰⁷ Toch legde hij de verantwoordelijkheid voor het behoud van vrede vooral bij het Westen. Zijn argumenten zullen echter niet naar de zin zijn geweest van de organisatoren van het in Praag gehouden Wereld Vredescongres, waarvoor het –uiteraard afgewezen– stuk oorspronkelijk geschreven was. Šimečka meende dat de westerse democratieën meer konden doen voor de vrede omdat ze stabielere waren dan de totalitaire regimes, die hij karakteriseerde als 'almost always neurotic, prone to hasty actions, forever choosing between all or nothing'.⁴⁰⁸ Democratieën konden immers beter omgaan met interne sociale spanningen, die bijna altijd aan de basis van oorlogen lagen. Zo kwam Šimečka, die in hervormingen in de Oostbloklanden de snelste weg naar vrede zag, weer uit bij het basisidee van *Charta*, dat consequent interne en externe vrede met elkaar verbond. Dezelfde boodschap stond centraal in de open brieven die Alena Lisová en Anna Šabatová, wier echtgenoten vanwege hun betrokkenheid bij *Charta* in de gevangenis zaten, aan de organisatie van het Wereld Vredescongres schreven.⁴⁰⁹

De bekendste Tsjechische reactie kwam van Václav Havel. In zijn essay 'De anatomie van een terughoudendheid' liet hij duidelijk merken grote twijfels te hebben bij de

⁴⁰⁴ Edward P. Thompson, *Beyond the Cold War* (Londen 1982).

⁴⁰⁵ Thompson, 'Dear Václav Racek', 92. Voor het gebruik van het totalitarismebegrip door dissidenten: Gleason, *Totalitarianism*, 167-189. Jacques Rupnik, *The other Europe* (Londen 1989) 224-248.

⁴⁰⁶ Thompson, 'Dear Václav Racek', 94.

⁴⁰⁷ Milan Šimečka, 'Why we're not marching', *The Nation* (1983) 9-16 juli, 43-48, aldaar 44..

⁴⁰⁸ Šimečka, 'Why we're not marching', 47.

⁴⁰⁹ Brief van Anna Šabatová aan het Wereld Vredescongres, 21 juni 1983. Afgedrukt in: *Informace o Chartě 77* 6 (1983) nr. 6, 13. Brief van Alena Lisová aan het Wereld Vredescongres, 21 juni 1983. Afgedrukt in: *Informace o Chartě 77* 6 (1983) nr. 6, 14. Engelse versie: Anna Šabatová, 'Anna Šabatová's letter to the Prague World Peace Assembly', *Palach Press Bulletin* (1984) nr. 24, 115-116. Alena Lisová, 'Letter from Alena Lisová to the Prague World Peace Assembly', *Palach Press Bulletin* (1984) nr. 24, 117-118.

internationale vredesbeweging en bij de vredesthematiek überhaupt.⁴¹⁰ Volgens Havel was de gemiddelde Tsjechoslowaakse burger zozeer doodgegooid met propaganda over vrede dat hij begon te gapen zodra hij het woord maar hoorde.⁴¹¹ Zelfs de verklaringen van *Charta 77* over vrede zouden daarom nauwelijks gelezen worden. Verder verbaasde het Havel, net als veel andere Tsjechische dissidenten, dat de westerse vredesgroepen zich zo sterk op kernwapens concentreerden. Dat nam het zicht weg op de echte oorzaken van het oorlogsgevaar, die gezocht moesten worden in ‘de politieke realiteiten [...] van het verdeelde Europa en de verdeelde wereld, die de productie en installatie van deze wapens mogelijk maken...’.⁴¹² Uiteraard bleef ook de samenhang tussen interne en externe vrede niet onvermeld, door Havel verwoord met de vaststelling dat ‘het respecteren van de mensenrechten de fundamentele voorwaarde is voor werkelijke vrede en ook de enige werkelijke garantie ervoor’.⁴¹³ Voor Havel waren dit allemaal ‘banale vanzelfsprekendheden’, maar zolang dat in het Westen niet het geval was ‘rest ons niets anders dan die mening te blijven toelichten’.⁴¹⁴ Dat deed hij onder andere in gesprekken met Mient-Jan Faber van het IKV, die begin jaren tachtig op uitnodiging van de Tsjechoslowaakse Vredesraad enkele malen naar Tsjechoslowakije reisde. Volgens Faber stelde Havel zich zeer sceptisch op ten aanzien van westerse vredesgroepen en geloofde hij dat alleen een harde opstelling indruk zou maken op de Sovjet-Unie.⁴¹⁵ Bij andere dissidenten vond Faber echter meer gehoor.

Havel mocht dan een grote invloed binnen de Tsjechische oppositie hebben, zijn reserves werden niet door alle Tsjechische dissidenten gedeeld. De sceptische boodschap uit zijn aan de West-Europese vredesbeweging gerichte brief was ook bedoeld voor dissidente fracties in eigen land, die juist wel gecharmeerd waren van de westerse vredesgroepen. Vooral degenen die nog steeds hun kaarten hadden gezet op een dialoog met het regime, zoals Jiří Hájek en Jaroslav Šabata, hoopten dat ze onder druk van de westerse vredesbeweging eindelijk serieus zouden worden genomen. Hájek zag daarom niets verkeerd in deelname van westerse vredesactivisten aan officiële manifestaties als het Wereld Vredescongres, zo lang ze maar niet ingingen op de eis contacten met dissidenten te mijden.⁴¹⁶ Faber ging nog verder dan dat en nam, tot verbijstering van zijn officiële gastheren, Šabata zelfs een keer mee naar een conferentie van het ČMS.⁴¹⁷ Het bezoek eindigde met een inreisverbod voor Faber.

Hájek zag, anders dan enkele van zijn lotgenoten, geen onoverbrugbare tegenstelling tussen vredesactivisme en mensenrechtenpolitiek. Dat de meeste Midden-Europese dissidenten relatief weinig aandacht hadden voor vredesproblematiek was volgens Hájek niet meer dan normaal. Zij moesten immers eerst die speelruimte bevechten die een noodzakelijke

⁴¹⁰ Václav Havel, ‘Anatomie jedné zdrženlivosti’ (1985) in: Idem, *Spisy 4. Eseje a jiné texty z let 1970-1989. Dálkový výslech* (Praag 1999) 523-561. Nederlandse versie: Václav Havel, ‘De anatomie van een terughoudendheid. Open brief aan de vredesbeweging’ in: Idem, *Naar alle windstreken* (Baarn 1990) 107-136.

⁴¹¹ Havel, ‘De anatomie van een terughoudendheid’, 109.

⁴¹² Ibidem, 127.

⁴¹³ Ibidem, 129.

⁴¹⁴ Ibidem, 130.

⁴¹⁵ Interview van auteur met Mient-Jan Faber, (Amsterdam, 16 maart 2005).

⁴¹⁶ Jiří Hájek, ‘View from the East’, *END Journal* (1984) nr. 9, 24-25.

⁴¹⁷ Interview van auteur met Mient-Jan Faber.

voorwaarde was voor onafhankelijke activiteiten.⁴¹⁸ Ook Jaroslav Šabata geloofde, zo schreef hij in een welwillende brief aan Edward Thompson, dat de mensenrechtenbewegingen in het Oostblok en de vredesbewegingen in het Westen eigenlijk dezelfde doelen hadden en hij distantieerde zich van Bednářs zwart-wit denken.⁴¹⁹

Ondanks alle twijfels waren de verklaringen van *Charta 77* over de westerse vredesbeweging doorgaans positief gestemd.⁴²⁰ Er bestonden ook opvallende overeenkomsten tussen oppositiebewegingen als *Charta* en END. De door Thompson verwoorde nadruk op activiteiten van onderop, de weigering om zich neer te leggen bij geopolitieke verhoudingen, de oproep om te handelen ‘alsof’ er een vrij Europa bestond, het leek allemaal sterk op het antipolitieke ethos van *Charta*. Door deze verwantschap kwam het tot een wederzijdse beïnvloeding. Dat bleek vooral op een in 1983 door END georganiseerde internationale vredesconferentie in Perugia, waarvoor ook Midden-Europese dissidenten waren uitgenodigd. Deze kregen echter zonder uitzondering geen toestemming om af te reizen. Tot ergernis van de delegaties van de vredescomités uit het Oostblok werden de voor de Midden-Europeanen gereserveerde stoelen uit protest tegen het reisverbod vrijgehouden.⁴²¹ Hoewel niet lieflijk aanwezig wist *Charta* middels een open brief toch invloed op de beraadslagingen uit te oefenen. De door haar zo benadrukte samenhang tussen vrede en mensenrechten werd in de slotverklaring van Perugia opgenomen.⁴²² Twee jaar later, op de END-Conventie in Amsterdam, was *Charta* via een videodocumentaire aanwezig.⁴²³

In de omgekeerde richting vond er ook beïnvloeding plaats. Midden-Europese mensenrechtenactivisten gingen zich in toenemende mate bezig houden met ontwapeningsplannen, die vooral rond het idee voor een kernwapenvrije zone in Europa cirkelden. Dergelijke plannen waren niet nieuw. Sinds de Sovjet-Unie een atoommacht was geworden, had de Koude Oorlog in het teken gestaan van een mogelijke nucleaire confrontatie en werden er in diplomatieke kringen aan beide kanten van het IJzeren Gordijn voorstellen gedaan die dit gevaar moesten bezweren. Veel bekendheid kreeg het zogeheten Rapacki-plan, genoemd naar de Poolse minister van Buitenlandse Zaken Adam Rapacki die in 1957 met het idee kwam van een kernwapenvrije zone in Midden-Europa die Polen, Tsjechoslowakije en de twee Duitse staten zou omvatten. In dezelfde tijd waren alternatieve plannen in omloop, waarbij de omvang van de zone en de mate van ontwapening

⁴¹⁸ Hájek, ‘View from the East’, 24-25.

⁴¹⁹ Jaroslav Šabata, ‘Dopis - Vážený Edwarde Thompsoně’ in: Jiří Hájek e.a. ed., *Sborník ‘Charta 77 o míru’* (Samizdatuitgave; Praag 1983) 105-133. Engelse versie in: Kavan en Tomin ed., *Voices from Prague*, 52-70.

⁴²⁰ Vilém Prečan, ‘Charta 77, její vztah k otázkám míru a války a k soudobým mírovým hnutím’ in: Idem, *V kradeném čase. Výběr ze studií, článků a úvah let 1973-1993* (Praag en Brno 1994) 223-243.

⁴²¹ Wittner, *The Struggle against the Bomb* 3, 238-240.

⁴²² *Charta 77*, ‘Otevřený dopis 3. konferenci za evropské jaderné odzbrojení konaná v Perugii ve dnech 17. a 21. 7. 1984’, *Informace o Chartě 77* 7 (1984) nr. 6, 1-4. H. Gordon Skilling, *Samizdat and independent society in Central and Eastern Europe* (Oxford 1989) 60-63. Zie ook: ‘END reply to letter from Charter 77’, *END Journal* (1984) nr. 10, 8.

⁴²³ ‘Film about and with Charta members’ in: *4th END Convention Amsterdam, 3-6 July 1985 Handbook* (Amsterdam 1985) 40.

varieerden.⁴²⁴ Het Rapacki-plan zou in de jaren tachtig een comeback beleven, maar de meeste voorstellen van de vredesbeweging gingen in één opzicht veel verder dan de oude plannen. Ze lieten het niet bij ontwapening, maar stelden ook de militaire bondgenootschappen ter discussie. Volgens het END-manifest *Appeal for European Nuclear Disarmament* moest Europa niet alleen kernwapenvrij, maar ook blokvrij worden.⁴²⁵ Hoewel diverse Tsjechische dissidenten vraagtekens zetten bij de impliciete gelijkstelling van beide machtsblokken, namen de *Charta*-documenten dit idee geleidelijk over en riepen in naam van een vrij Europa de Amerikaanse en sovjettroepen op om te vertrekken.⁴²⁶

In de DDR was evenmin iedereen ingenomen met het in het END-appèl verwoorde ideaal van een 'blokvrij Europa'. Volgens officiële *Friedenskämpfer* als Hermann Kant, de welbespraakte voorzitter van de Oost-Duitse Schrijversbond, verhielden de bewapeningsrondes van de NAVO en het Warschaupact zich tot elkaar als 'Ruf' en 'Echo'.⁴²⁷ Het gaf daarom geen pas ze over één kam te scheren. Kants doorzichtige pogingen de schuld voor de wapenwedloop eenzijdig bij het Westen te leggen, werden niet klakkeloos overgenomen, maar iets van de antiwesterse propaganda sijpelde wel door in de politiek alternatieve groepen. Stefan Heym, bepaald geen vriend van Kant, hield een gehoor van West-Duitse studenten voor dat er een groot verschil was tussen westerse en sovjetraketten: 'An den sowjetischen macht nämlich niemand einen Profit'.⁴²⁸ Ook in kerkelijke kringen werd gesuggereerd dat de kapitalistische landen de wapenwedloop gaande hielden omdat ze er een economisch belang bij hadden.⁴²⁹ Hetzelfde argument werd gebruikt door de links georiënteerde vredesgroep *Friedrichsfelder Friedenskreis* en was ook te vinden bij een dienstweigeraar die een gevangenisstraf van 22 maanden uitzat en betwijfelde of de Verenigde Staten tot serieuze ontwapening in staat waren aangezien het 'Konsumfetischismus des *american way of life*' tot elke prijs verdedigd moest worden.⁴³⁰

Toch waren er ook geluiden die de schuld bij beide machtsblokken neerlegden. Sommige kerkelijke basisgroepen riepen de DDR-regering op om eenzijdig van nucleaire wapens af te zien. In het appèl *Jetzt Abrüsten* riep de *Evangelische Studentengemeinde Dresden* de Amerikaanse regering op te stoppen 'immer neue perversere Varianten von Bomben zu entwickeln', maar verzocht tegelijkertijd de Sovjet-Unie haar troepen uit Tsjechoslowakije terug te trekken.⁴³¹ De SED deed er alles aan om dergelijke geluiden de kop in te drukken. Zo werd verspreiding van het aan zowel Brezjnev als Reagan gerichte *Appell für Abrüstung*, waarin de *Junge Gemeinde Stadtmitte* uit Jena begin 1982 voor ontwapening

⁴²⁴ Piotr Wandycz, 'Adam Rapacki and the search for European security' in: Gordon A. Craig en Francis L. Loewenheim ed., *The diplomats 1939-1979* (Princeton 1994) 289-317.

⁴²⁵ 'Appeal for European Nuclear Disarmament' (1980) in: Edward P. Thompson en Dan Smith ed., *Protest and survive* (Harmondsworth 1981) 223-226.

⁴²⁶ Charta 77, 'Otevřený dopis 3. konferenci', 1.

⁴²⁷ *Zweite Berliner Begegnung*, 79.

⁴²⁸ Heym, 'Über den Frieden', 183.

⁴²⁹ Ehring en Dallwitz, *Schwerter zu Pflugscharen*, 57.

⁴³⁰ Friedrichsfelder Friedenskreis, 'Kriegsgefahr 85 – Thesen' (1985), MDA Friedrichsfelder Friedenskreis 1.1.02 (MDA/OA/4353). Ehring en Dallwitz, *Schwerter zu Pflugscharen*, 142.

⁴³¹ 'Jetzt Abrüsten! Appell der ESG Dresden (13.6.78)' in: Wolfgang Büscher, Peter Wensierski en Klaus Wolschner ed., *Friedensbewegung in der DDR. Texte 1978-1982* (Hattingen 1982) 65-66.

pleitte, met man en macht tegengegaan.⁴³² Een jaar later werd een stokje gestoken voor plannen van Berlijnse vredesactivisten voor een demonstratie tegen kernraketten bij de Amerikaanse en de sovjetambassade.⁴³³

Het aanwakkeren van antiwesterse tendensen werd vergemakkelijkt door de harde toon die de Amerikaanse regering onder Ronald Reagan was gaan aanslaan, culminerend in de befaamde typering van de Sovjet-Unie als een 'evil empire'. Onder Poolse dissidenten had Reagan met dergelijke uitspraken een soort cultstatus verworven.⁴³⁴ In Tsjechoslowakije moest de socialistisch georiënteerde oppositie weinig van de Verenigde Staten hebben, maar vooral dissidenten van rechtse snit waardeerden Reagans klare taal.⁴³⁵ Die sympathie had zeker te maken met de sinds '68 door veel Tsjechen gedeelde aversie tegen de Sovjet-Unie. Zelfs Jan Faktor, een Tsjechische dichter die in 1978 naar Oost-Berlijn was geëmigreerd en zich daar al snel uitstekend thuis voelde in dissidente kringen, bleek immuun voor het in zijn omgeving dominante pacifisme en was heimelijk in zijn nopjes met de kruisraketten.⁴³⁶ In de DDR bestond echter een vrijwel unanieme afkeer van de voormalige acteur Reagan, die bij voorkeur werd afgeschilderd als een onnozele, maar gevaarlijke, schietgrage cowboy in dienst van de wapenindustrie.⁴³⁷ Geluiden uit Amerikaanse regeringskringen die de mogelijkheid van een beperkt, en ook te winnen nucleair conflict opperden en morrelden aan de toezegging om nooit als eerste atoomwapens in te zetten, pasten goed in dit beeld.

Afgezet tegen dit wapengekletter leken de toespraken van Erich Honecker, vol ronkende vredesretoriek, een toonbeeld van redelijkheid. Naarmate het Oost-West conflict steeds meer in het teken van het NAVO-Dubbelbesluit kwam te staan, gingen de Oost-Duitse leiders zich opwerpen als verstandige lieden, met wie te praten viel. Hoewel deze ogenschijnlijke welwillendheid en gespreksbereidheid onveranderd samenging met de weigering om onafhankelijke vredesgroepen te erkennen, kon toch het beeld ontstaan van de DDR-regering die, gemangeld in het internationale krachtenveld, haar best deed te redden wat er te redden viel. Vooral kerkelijke functionarissen als Joachim Garstecki, referent voor vredesvraagstukken bij de BEK, haakten hier op in. Zij drongen er bij de vredesgroepen op aan het SED-regime niet voor de voeten te lopen bij zijn pogingen het proces van internationale ontspanning weer op gang te brengen.⁴³⁸ In 1984 verwees Garstecki op *Konkret für den Frieden*, een jaarlijkse bijeenkomst van Oost-Duitse vredesgroepen, diverse malen

⁴³² Neubert, *Geschichte der Opposition*, 407.

⁴³³ Herzberg, 'Einen eigenen Weg gehen', 79.

⁴³⁴ Zie bijvoorbeeld Adam Michnik's lovende woorden in: 'Towards a civil society: hopes for polish democracy: an interview with Erica Blair (John Keane)' (1988) in: Adam Michnik, *Letters from freedom. Post-Cold War realities and perspectives* (Berkeley, Los Angeles en Londen 1998) 96-113, aldaar 97 en 102.

⁴³⁵ Zie voor een voorbeeld van het eerste: Laureatus [pseudoniem van Čestmír Císar], 'Čhtít ci nechtít?', *Diskuse* (1985) nr. 24, 1-19, aldaar 10. Václav Havel maakt melding van fanatieke Reagan-aanhangers die *Charta* verweten niet genoeg pro-Amerikaans te zijn, maar ook van critici die juist het tegenovergestelde beweerden. Havel, 'Dvě poznámky o Chartě 77', *Spisy* 4, 629. In 1999 zou Havel als president een hoge onderscheiding aan Reagan toekennen voor zijn verdiensten in de strijd tegen het communisme.

⁴³⁶ Interview van auteur met Jan Faktor (Berlijn, 9 juni 2005).

⁴³⁷ Zie bijvoorbeeld: Thomas Banchoff, 'Interview with Wolfgang Ullmann, November 12, 1991', HIA, GDR Oral History Project, doos 8.

⁴³⁸ Beatrice de Graaf, *Over de muur. De DDR, de Nederlandse kerken en de vredesbeweging* (Amsterdam 2004) 137-138.

instemmend naar toespraken van Honecker en drukte zijn publiek op het hart om een ‘anklagend-fordernden Ton’ tegenover de autoriteiten te vermijden.⁴³⁹ In Tsjechoslowakije was het ondenkbaar dat woorden van KSČ-leider Gustáv Husák in positieve zin zouden worden aangehaald door iemand van buiten het partijestablishment. Maar in het welles-nietes spel over de vraag wie schuldig was aan de wapenwedloop, vonden veel Oost-Duitsers dat de zwarte piet bij de NAVO-landen lag. Het NAVO-Dubbelbesluit, gepresenteerd als een tegenzet die de uit balans geraakte krachtsverhoudingen met het Warschaupact moest corrigeren, gaf velen de indruk dat het Westen de ware agressor was.⁴⁴⁰ Grote demonstraties in West-Duitsland, Nederland en Groot-Brittannië mochten er dan niet in slagen de regeringen van hun besluit tot plaatsing af te brengen, het waren de massaal opgekomen demonstranten die ook op de vredesgroepen in de DDR grote indruk maakten. De Oost-Duitse vredesactivisten werden bovendien sterk beïnvloed door de West-Duitse vredesbeweging, die vrijwel uitsluitend tegen de NAVO-raketten ageerde.⁴⁴¹ Mensen als Gerd Poppe, die zich door het END-manifest lieten inspireren en zich tegen beide militaire blokken richtten, waren in de DDR dan ook in de minderheid.⁴⁴²

Verschuivende posities

Hoezeer de Oost-Duitse vredesbeweging op West-Duitsland gericht was, bleek uit de impasse waarin ze belandde nadat de West-Duitse Bondsdag eind 1983 definitief tot plaatsing van de kruisraketten had besloten. Net als haar westerse tegenhangers had zij haar dynamiek en mobilisatievermogen voor een groot deel te danken gehad aan de concentratie op één concreet thema. Nu dat wegviel, leek alle fut plotsklaps verdwenen. Veel vredesgroepen verloren leden of hielden zelfs op te bestaan.⁴⁴³ De tegenmaatregel van de Sovjet-Unie, die aankondigde raketten in de DDR en Tsjechoslowakije te gaan plaatsen, maakte nauwelijks wat los. In Tsjechoslowakije bleek deze *Nach-Nachrüstung* echter het startsein voor intensivering van het al bestaande vredesactivisme. Zo kan de gezamenlijke petitie uit november 1984, waarin vooraanstaande dissidenten uit beide landen tegen het sovjetbesluit protesteerden, als een symbolisch kruispunt worden gezien waar de Tsjechische en Oost-Duitse vredesbewegingen elkaar in tegengestelde richting passeerden.⁴⁴⁴ In Oost-Duitsland gingen de vredesactivisten

⁴³⁹ Joachim Garstecki, ‘Konkret für den Frieden. Referat auf dem Friedensseminar Eisenach am 3. März 1984’, *Friedensnetz*, (1984) nr. 5, 1-18, aldaar 13.

⁴⁴⁰ Voor- en tegenstanders van deze inschatting komen aan het woord in: Jürgen Maruhn en Manfred Wilke ed., *Raketenspoker um Europa. Das sowjetische SS20-Abenteuer und die Friedensbewegung* (München 2001).

⁴⁴¹ Geisel, *Auf der Suche nach einem dritten Weg*, 163-165. Gerd Poppe, ‘Begründung und Entwicklung internationaler Verbindungen’ in: Eberhard Kuhr ed., *Opposition in der DDR von den 70er Jahren bis zum Zusammenbruch in der SED-Herrschaft* (Opladen 1999) 349-377.

⁴⁴² Poppe, ‘Zur Entwicklung des grenzüberschreitenden Dialogs’, 97-99.

⁴⁴³ Neubert, *Geschichte der Opposition*, 502.

⁴⁴⁴ Van Oost-Duitse kant was de verklaring onder andere ondertekend door Bärbel Bohley, Antje en Martin Böttger, Werner Fischer, Katja Havemann, Stefan Bickhardt, Gerd en Ulrike Poppe. Tot de Tsjechische ondertekenaars behoorden Havel, Václav Malý, Anna Marvanová, Radim Palouš, Jaroslav Šabata, Petr Uhl, Jiří Dienstbier en Eva Kantůrková. ‘Společné prohlášení nezávislých obránců míru v NDR a v ČSSR’, *Informace o Chartě 77* (1984) nr. 11, 18-19.

zich meer op andere thema's richten, zoals milieuvervuiling en de Derde Wereld. Deze ommezwaai kwam niet geheel uit de lucht vallen. Diverse kerkelijke pleidooien voor ontwapening hadden het argument gebruikt dat er zo meer geld voor ontwikkelingshulp aan arme landen zou vrijkomen.⁴⁴⁵ Ook initiatieven als die voor een *sozialer Friedensdienst* hadden een verband gelegd tussen ontwapening en sociale thema's als zorg voor zieken en ouderen.⁴⁴⁶ Daarnaast begon het gevoel te groeien dat er aan alle inspanningen om een atoomoorlog te voorkomen iets egoïstisch kleefde. Die mening werd bijvoorbeeld verkondigd in *Aktuell*, het blad van de door Rainer Eppelmann geleide *Samariter-Gemeinde*:

'Unsere Angst vor einem atomaren Inferno ist so gewaltig, daß sie, einen wahren Frieden verhindernd, die menschliche Existenz bedrohend, alle weitere Vorgänge dieser Welt in sich aufsaugt. Wir drängen diese Gefahren in eine Zweitrangigkeit ab oder vergessen sie ganz. [...]. Worüber wir, eindrittel der Menschen, mehr als arrogant hinwegsehen, sind die fundamental existentiellen Probleme der sogenannten dritten Welt, die wir schon heute präziser Zweidrittel-Welt nennen, also derer, die in der Mehrheit sind, derer, die hungern und zusehends verarmen. Allein diese Tatsache birgt wahrlich Grund genug für jeden, das Phänomen Zweidrittel-Welt in sein Friedensbild mit aufzunehmen'.⁴⁴⁷

Het vredethema verdween dus niet helemaal naar de achtergrond, maar werd gebruikt om semantische bruggen te slaan tussen verschillende onderwerpen. Ook dat herinnerde aan de West-Duitse debatten, waar vredes-, Derde Wereld- en milieuproblematiek tot een onontwarbare kluwen met elkaar verknoopt waren geraakt.⁴⁴⁸ Het engagement voor de Derde Wereld kon echter ook tegen mensenrechtenactivisme worden uitgespeeld.⁴⁴⁹ De kerkelijke acties tegen de groeiende wereldwijde kloof tussen arm en rijk werden in sommige gevallen als een vorm van boetedoening gepresenteerd, waarmee de uit de Tweede Wereldoorlog stammende 'Duitse schuld' moest worden ingelost. Inzet voor de mensenrechten in de DDR, waarmee in de eerste plaats eigen belangen werden gediend, zou in dit licht ongepast zijn.⁴⁵⁰

De verbinding van de vredesproblematiek met milieu- en Derde Wereld-vraagstukken werd ook in de *Charta*-documenten gemaakt, maar lijkt toch minder om het lijf te hebben gehad dan in de DDR het geval was. Het feit dat dergelijke passages vaak werden ingeleid met woorden als 'net als onze vrienden in het Westen zijn wij van mening dat...' wijst erop ze vooral voortkwamen uit beleefdheid. Petr Uhl, als volbloed revolutionair marxist van nature uitgerust met een globaal perspectief, was één van de weinige Tsjechische dissidenten die wel herhaaldelijk liet weten dat inzet voor de mensenrechten net zo goed op misstanden in de

⁴⁴⁵ Zie bijvoorbeeld het manifest *Ohne Waffen leben* dat in 1980 door leden van de protestantse studentengemeente in Dresden werd opgesteld: Ehring en Dallwitz, *Schwerter zu Pflugscharen*, 116-117. Zie ook: Aktion Sühnezeichen, 'Gemeinsames Wort', *Friedensreader* (1985) nr. 8, 5.

⁴⁴⁶ Ibidem, 186-187.

⁴⁴⁷ St. Li., 'Zum Thema: Zweidrittel-Welt', *Aktuell* (17/12/84) 6.

⁴⁴⁸ Geoff Eley, *Forging democracy. The history of the Left in Europe, 1850-2000* (Oxford 2002) 419.

⁴⁴⁹ Filip Bloem, 'Über die Unteilbarkeit von Frieden. Unabhängige Friedensgruppen und Wehrdienstverweigerung in der Tschechoslowakei', *Horch und Guck* (2004) nr. 46, 47-50.

⁴⁵⁰ Neubert, *Geschichte der Opposition*, 259-260.

Derde Wereld, als op de politieke onderdrukking in het Oostblok van toepassing was.⁴⁵¹ Uhl stelde vast dat ‘wie liever niet over de problemen van het Zuiden praat, de verdenking op zich laadt dat hij de mensenrechten slechts als een instrument tegen de politiek en het bestaan van de Sovjet-Unie wil gebruiken’.⁴⁵² Dit standpunt was binnen de Tsjechische oppositie uitzonderlijk, maar stond niet ver af van de communis opinio onder de Oost-Duitse groepen. Uhl verbond er echter heel andere consequenties aan. De mogelijkheid dat mensenrechtenpolitiek misbruikt werd –wat door Oost-Duitse groepen en dissidenten vaak werd aangevoerd als reden om zich er maar helemaal niet mee in te laten– was voor hem geen reden van mensenrechtenactivisme af te zien. Net zo min had hij er moeite mee om via westerse media aandacht voor *Charta* en VONS te vragen.

De sluimerende Tsjechische vredesbeweging kreeg wel een impuls door de aangekondigde plaatsing van sovjetraketten in Tsjechoslowakije en zou zich op den duur zelfs door Oost-Duitse voorbeelden laten inspireren. Tsjechische vredesactivisten waren aanvankelijk niet zozeer onder de bekende dissidente groepen te vinden, maar vooral onder dienstweigeraars. In Tsjechoslowakije was het niet mogelijk om een alternatieve diensplicht te vervullen en werden dienstweigeraars streng vervolgd. Dankzij de activiteiten van *Charta* en VONS was er meer aandacht gekomen voor de strafrechtelijke vervolging van dienstweigeraars, waarbij het oorspronkelijk vooral ging om theologiestudenten en leden van religieuze sektes zoals de Jehova’s getuigen.⁴⁵³ Vanaf de jaren zeventig echter was dienstweigeren niet langer beperkt tot deze twee afgebakende groepen. Er ontstond een anti-autoritaire jeugdcultuur die geënt was op westerse voorbeelden, maar zich minder sterk ontwikkelde. Begin jaren tachtig groeide dit uit tot circuits waar dienstweigeraars, punk-liefhebbers en alternatieve kunstenaars onderlinge banden aanknoopten. Deze groepen bestonden zeker in het begin niet uit overtuigde dissidenten, maar door hun bestaan buiten de officiële structuren om hadden zij toch een subversieve lading.

Een centrale ontmoetingsplaats van dit subculturele milieu was een muur in een park op het Praagse eiland Kampa, waarop fans een beeltenis van John Lennon hadden aangebracht. Lennon gold als icoon van de westerse vredesbeweging en werd in *Vokno* (het Venster), het lijfblad van de *underground*, omschreven als een inspirator die had laten zien ‘wat er mogelijk is als we ergens moeite voor doen, als we ergens achter gaan staan, als het ons lukt ergens achter te gaan staan’.⁴⁵⁴ Václav Havel, die een gevangenisstraf uitzat ten tijde van Lennons dood, zag in de aanslag een ‘schot dat gelost werd door de realiteit van de jaren tachtig op een verdwijnende droom, de droom uit de jaren zestig van vrede, vrijheid en

⁴⁵¹ Petr Uhl, ‘Lidská práva a politická revoluce’ in: *O odpovědnosti v politice a za politiku* (Samizdatuitgave; Praag 1986) 175-204. Engelse versie: ‘Human rights and political revolution’, *Labour focus on Eastern Europe* 9 (1987) nr. 1, 19-29. ‘Rozhovor Petra Uhla s mluvčím Charty 77 Josefem Vohryzkem’, *Informace o Chartě 77* 10 (1987) nr. 2, 11-18, aldaar 18. Engelse versie: ‘Charter 77 spokesperson Josef Vohryzek interviewed by Petr Uhl’, *Palach Press Bulletin* (1987) nr. 28/29, 214-224.

⁴⁵² Uhl, ‘Lidská práva a politická revoluce’, 195.

⁴⁵³ Milan Hauner, ‘Anti-militarism and the independent peace movement in Czechoslovakia’ in: Vladimír Tismaneanu ed., *In search of civil society: independent peace movements in the Soviet bloc* (New York 1990) 88-117, aldaar 89-92.

⁴⁵⁴ Věra Jirousová, ‘V Praze na Kampě je hrob Johna Lennona’, *Vokno* (1981) nr. 5, 19-21.

broederschap, de droom van bloemenkinderen, communes, LSD-trips en *make love not war...*.⁴⁵⁵ Die dromen leefden voort bij liefhebbers van Lennon, die sinds zijn dood in het Kampa-park bijeen kwamen om hem te herdenken. Het publiek bij deze jaarlijkse ‘Lennoniades’ was zeer gemengd, maar zonder uitzondering jong.⁴⁵⁶

Dit gemêleerde gezelschap raakte pas echt gepolitiseerd toen de Praagse autoriteiten de bijeenkomsten gingen verstoren en begonnen op de muur aangebrachte leuzen en tekeningen te verwijderen en over te verven. Een andere katalysator was het nieuws dat er in Tsjechoslowakije sovjetraketten zouden worden opgesteld. De teksten van Lennon werden vanaf dat moment aangevuld met leuzen als ‘weg met het Rode leger’, waardoor de Lennoniades niet alleen een politieke, maar ook een nationale dimensie kregen.⁴⁵⁷ In dezelfde tijd ontstonden er contacten met de gevestigde dissidenten, die zich meer voor thema’s als alternatieve dienstplicht gingen inzetten.

Terwijl in Tsjechoslowakije een onafhankelijke vredesbeweging vorm begon te krijgen, groeide in de Oost-Duitse politiek alternatieve groepen de belangstelling voor mensenrechten. Dat had te maken met de onderdrukking van vredesgroepen zoals de *Friedensgemeinschaft Jena*, waardoor sommige vredesactivisten meer oog kregen voor de dictatoriale kanten van hun eigen land. Eén van hen was de in Jena actieve Dorothea Rost, die onder dwang naar West-Duitsland emigreerde. Zij zag een direct verband tussen het repressieve optreden van de Oost-Duitse autoriteiten en de toenemende politieke bewustwording van de Oost-Duitse oppositie: ‘Wir selbst haben uns nicht als Opposition bezeichnet, wir sind es nicht selbst geworden, sondern wir wurden dazu gemacht’.⁴⁵⁸ In de jaren rond 1985 steeg het aantal open brieven en verklaringen waarin onder verwijzing naar internationale verdragen uiteenlopende zaken als de censuur, de beperkte reismogelijkheden en de toegang tot onderwijs werden aangekaart.⁴⁵⁹ Behalve ‘Menschenrechte’ raakte daarbij ook het begrip ‘Bürgerrechte’ in omloop, dat misschien wel beter de intenties van de Oost-Duitse groepen weergeeft: terwijl de liberale en religieuze fracties van de Tsjechische oppositie zich op mensenrechten beriepen om zich van de verstikkende inmenging van de staat te vrijwaren, eisten de mensen in de DDR-oppositie juist hun recht op om als burgers deel te hebben aan de politieke besluitvorming.⁴⁶⁰

In 1985 namen enkele kerkelijke vredesgroepen in Oost-Berlijn het initiatief tot een bijeenkomst om, analoog aan de vele *Friedensseminare* van de afgelopen jaren, de

⁴⁵⁵ Václav Havel, ‘Dopisy Olze’ in: Idem, *Spisy 5. Dopisy Olze* (Praag 1999) 266-267. Nederlandse versie: *Brieven aan Olga* (Baarn 1989).

⁴⁵⁶ Zie voor de geschiedenis van deze Lennoniades: Petr Blažek, Roman Laube en Filip Pospíšil, *Lennonova zed v Praze. Neformální shromáždění mládeže na Kampě 1980-1989* (Praag 2003).

⁴⁵⁷ Petr Blažek, ‘Dejte šanci míru! Pacifismus a neformální mírové aktivity mládeže v Československu 1980-1989’ in: Miroslav Vaněk, ed., *Ostrůvky svobody. Kulturní a občanské aktivity mladé generace v 80. letech v Československu* (Praag 2002) 11-105.

⁴⁵⁸ ‘Verslag gesprek met Roland Jahn en Dorothea Rost op vrijdag 23 september 10.00 op het IKV-secretariaat’, Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG), Archief Interkerkelijk Vredesberaad (IKV) 220.

⁴⁵⁹ Neubert, *Geschichte der Opposition*, 595-597.

⁴⁶⁰ Na 1989 zou ook de benaming ‘Bürgerrechtler’ voor de Oost-Duitse dissidenten in zwang raken. Zie: Ehrhart Neubert, ‘Bürgerrechtler’ in: Hans-Joachim Veen e.a. ed., *Lexikon Opposition und Widerstand in der SED-Diktatur* (Berlijn en München 2000) 91-92.

verschillende kanten van de mensenrechtenproblematiek in de DDR te bespreken en ervaringen uit te wisselen. De Stasi en de kerkleiding van Berlijn-Brandenburg staken echter op het laatste moment een stokje voor het voor eind november 1985 op het programma staande seminar. Dat kwam de woordvoerders van het organisatiecomité –Peter Grimm, Ralf Hirsch en Wolfgang Templin– op kritiek uit eigen hoek te staan. Door West-Duitse journalisten en politici van de *Grünen* uit te nodigen, zouden ze de hele onderneming onnodig in gevaar hebben gebracht. Gefrustreerd door de tegenwerking deed het drietal een vlucht naar voren en publiceerde begin 1986 een als ‘Dokument III’ bekend geworden verklaring, waarin het zichzelf als *Initiative Frieden und Menschenrechte* presenteerde en permanente actie op het gebied van mensenrechten aankondigde.⁴⁶¹

Deze daadkracht ging sommige vredesactivisten uit het organisatiecomité veel te ver. Niet alleen voelden zij zich overrompeld door het eigenmachtig optreden van de woordvoerders, ook tekenden zij bezwaar aan tegen het idee achter IFM. Hoewel de naam van het nieuwe initiatief anders suggereerde, meenden zij dat IFM in feite neerkwam op de ‘sektiererische Ablösung der Menschenrechtsproblematik von der Friedensarbeit’.⁴⁶² In hun optiek had het seminar bestaande vredesgroepen over mensenrechtenvraagstukken moeten informeren en bestond er absoluut geen noodzaak een nieuwe organisatie op te richten. Ondanks verschillende verzoeningspogingen kwam het tot een definitieve breuk en richtten de critici de groep *Gegenstimmen* op. Daartoe behoorden onder andere de theoloog Reinhard Schult (1951), het gewezen SED-lid Vera Wollenberger (1952) en Thomas Klein (1948), allen actief in diverse Oost-Berlijnse vredesgroepen, maar ook Wolfgang Wolf, een Stasi-informant die er alles aan deed de ontstane meningsverschillen op de spits te drijven.⁴⁶³

Toch was de richtingstrijd niet op de intriges van de Stasi terug te voeren, maar een weerspiegeling van fundamenteel verschillende ideeën over mensenrechten. Dat bleek wel toen *Gegenstimmen* in november 1986 alsnog een eigen mensenrechtenseminar organiseerde, waar marxistisch gekleurde opvattingen ruim baan kregen. Reinhard Schult bijvoorbeeld verwees in zijn bijdrage de universele pretenties van mensenrechten naar het rijk der fabelen en benadrukte dat de strijd voor zulke rechten altijd een politieke en sociaal-economische context heeft. Dat gold ook voor het toegenomen mensenrechtenactivisme van de laatste tijd, dat volgens hem een teken was dat steeds meer mensen de hoop op maatschappelijke verandering hadden verloren en daarom maar hun eigen belangen gingen najagen. Klassieke mensenrechten als de persvrijheid en de vrijheid van vergadering moesten niet verabsoluteerd worden. Ze konden immers misbruikt worden door rechts-extremistische krachten, zoals bij de ondergang van de Weimarrepubliek was gebeurd. Onbepaalde vrijheid te reizen was ook gevaarlijk, want het leidde tot massatoerisme, met de ‘Zersiedelung von Landschaften und die Zerstörung von Kulturen’ als gevolg.⁴⁶⁴

⁴⁶¹ Dokument III (24.01.1986), MDA 7.9.1. Menschenrechtsseminar Berlin-Friedrichsfelde, Nov. 1986.

⁴⁶² ‘Erklärung zur Vorbereitung eines Seminars ‘Frieden und Menschenrechte’ (1985), MDA 7.9.1. Menschenrechtsseminar Berlin-Friedrichsfelde (Nov. 1986).

⁴⁶³ Neubert, *Geschichte der Opposition*, 597-599.

⁴⁶⁴ Reinhard Schult, ‘Thesen zum Referat: Der Einzelne und die Gesellschaft. Menschenrechte im NT und bei Marx’ (1986), MDA 7.9.1. Menschenrechtsseminar Berlin-Friedrichsfelde, Nov. 1986.

Bovenstaande opinie's zijn afkomstig uit een discussiestuk en kunnen niet als onwrikbare standpunten worden beschouwd, maar ze geven wel aan in welke richting linkse christenen als Schult dachten. Dat sloot niet goed aan bij IFM, dat zich liet inspireren door het assertieve mensenrechtenactivisme van Tsjechische en Poolse dissidenten. Tot de oprichters behoorden Gerd Poppe en Wolfgang Templin, die uitstekende contacten hadden met oppositiebewegingen in Tsjechoslowakije en Polen en IFM naar dat voorbeeld modelleerden. Van *Charta* werd het systeem met drie roterende woordvoerders overgenomen en de precieze documentatie van individuele gevallen van mensenrechtenschendingen was aan VONS ontleend. Ook in andere opzichten stond IFM voor iets nieuws. De initiatiefnemers hadden schoon genoeg van door de kerk opgedrongen compromissen en deden daarom geen moeite een kerkelijke status te verkrijgen. In tegenstelling tot de vooral lokaal gewortelde vredesgroepen wilden ze met IFM in de gehele DDR actief worden en ze maakten van begin af aan duidelijk dat het hun in de eerste plaats om de mensenrechten in eigen land ging. Daarbij werden westerse media niet geschuwd, maar actief benaderd. Al deze vernieuwingen ten spijt hanteerde IFM een politieke taal die nog in veel opzichten schatplichtig was aan de Oost-Duitse debatten. Zo werd in het bewuste 'Dokument III' onomwonden gesteld dat succesvolle *Friedensarbeit* afhankelijk is van democratische grondrechten en -vrijheden, maar daar werd onmiddellijk aan toegevoegd dat in de westerse democratieën onafhankelijke vredesgroepen net zo vervolgd werden als in de DDR.⁴⁶⁵

IFM kreeg navolging van enkele andere, vooral jongere groepen en zorgde ervoor dat mensenrechten een grotere rol in de debatten en activiteiten van de Oost-Duitse politiek-alternatieve groepen gingen spelen.⁴⁶⁶ Toch lukte het IFM niet om net als *Charta* een integrerende rol te spelen. De nadruk op mensenrechten was voor de Tsjechische oppositie een middel om de verschillende fracties bijeen te houden, maar in Oost-Duitsland bleven mensenrechten een splijtzwam. IFM riep behalve bewondering ook veel onbegrip op, niet alleen met haar mensenrechtenactivisme maar ook met haar voor Oost-Duitse begrippen grote bereidheid om met West-Duitse journalisten te spreken. Eén van de Oost-Berlijnse critici meende terugblikkend zelfs dat IFM voornamelijk in het Westen contacten had en daarom in de DDR nauwelijks invloed heeft gehad.⁴⁶⁷ Die inschatting is zwaar overdreven, maar laat wel zien dat IFM in haar poging grenzen te doorbreken op sterke weerstand stuitte.

Conclusie

Sinds de Slotakte van Helsinki waren 'vrede' en 'mensenrechten' kernbegrippen in de Koude Oorlog en in het dissidente discours in Midden-Europa geworden. De Oostblokregimes

⁴⁶⁵ Dokument III, MDA 7.9.1.

⁴⁶⁶ Zie bijvoorbeeld het rollenspel op het *mobile Friedensseminar* van 1987. De deelnemers vormden een gerechtshof dat moest proberen wetsvoorstellen en rechtsnormen te ontwikkelen over allerlei actuele kwesties. 'Recht schaffen. Spielregeln für das ganztägige Rollenspiel für alle Seminarteilnehmer während des Abschlußwochenendes in Vipperow' in: Martin Gutzeit en Markus Meckel ed., *Opposition in der DDR. Zehn Jahre kirchliche Friedensarbeit – kommentierte Quellentexte* (Keulen 1994) 235-239.

⁴⁶⁷ Lothar Feix, 'Die DDR existierte eigentlich nicht mehr. Der Prenzlauer Berg, & was hat Kultur mit Politik zu tun?' in: Bernd Gehrke en Wolfgang Rüdtenklau ed., '*...das war doch nicht unsere Alternative*'. *DDR-Oppositionelle zehn Jahre nach der Wende* (Münster 1999) 44-63, aldaar 51-52.

werden kanttekeningen bij de mensenrechtensituatie in hun landen af met waarschuwingen dat zulke kritiek tot een verscherping van de Koude Oorlog zou kunnen leiden en met verwijzingen naar de sociale mensenrechten, die in het Westen te kort zouden komen. Tsjechische dissidenten brachten tegen deze 'ondeelbaarheid van de mensenrechten' de 'ondeelbaarheid van vrede' in stelling, waarmee internationale ontspanning aan interne liberalisering werd gekoppeld. De Oost-Duitse politiek alternatieve groepen lieten zich niet in de officiële vredesbewegingen incorporeren en zetten vraagtekens bij de concrete invulling van het officieel beleden vredesengagement. Maar ze waren wel ontvankelijker voor de door de SED gepropageerde vredesretoriek en stelden aanvankelijk de prioriteit die de communisten aan 'vrede' gaven, dat wil zeggen het voorkomen van een gewapend conflict tussen Oost en West, niet ter discussie. In het Tsjechische debat kwamen de dubbele bodems en valkuilen van 'vrede' wel ter sprake. Ten koste van alles de vrede bewaren kon leiden tot nationale schande ('München') of tot een leeg, oppervlakkig bestaan.

Misschien wel belangrijker dan de verschillende opvattingen over vrede en mensenrechten, waren conflicten over de manier waarop die opvattingen werden uitgedragen. De keuze van toon en bondgenoten zorgde vooral in de DDR voor grote meningsverschillen onder de oppositiegroepen en zetten hun relatie met de protestantse kerk onder druk. De meeste kerkelijke functionarissen geloofden in stille diplomatie en hamerden erop niet onnodig de confrontatie te zoeken. Onder de vredesactivisten zelf was het aangaan van contacten met westerse journalisten en politici zeer omstreden. Tegelijkertijd was de invloed van de West-Duitse vredesbeweging, die zich vooral tegen de NAVO keerde, zo sterk dat Oost-Duitse groepen die ook de rol van de Sovjet-Unie kritisch wilden belichten, moeite hadden hun stem te laten horen. De Tsjechische dissidenten waren het niet eens over de in te nemen houding tegenover de westerse vredesbeweging. Zeker bij linkse dissidenten bestond sympathie voor het door END bepleite idee van een blokvrij Europa, bij anderen overheerste de angst dat al te veel aandacht voor de internationale wapenwedloop zou afleiden van de politieke onderdrukking in het Oostblok. Inhoudelijke meningsverschillen waren uiteindelijk niet doorslaggevend, ze werden afgewogen tegen de behoefte aan westerse partners en publiciteit, de levensader van de oppositie. Dat resulteerde in een kritische dialoog met westerse vredesactivisten.

De uitgangspunten van de oppositiegroepen waren niet in beton gegoten en verschoven in de loop der tijd. Nadat de West-Duitse protesten tegen de plaatsing van Pershing-raketten op niets waren uitgelopen, zakte ook in de DDR de vredesbeweging in. Andere thema's, waaronder mensenrechten, wonnen nu aan betekenis. In Tsjechoslowakije werden de eerste aanzetten tot een vredesbeweging gegeven door jongeren die wilden protesteren tegen de zware dienstplicht, maar zij zetten zich niet scherp af tegen de al bestaande mensenrechtenbeweging. Omgekeerd kregen in de DDR groepen die van mensenrechten een belangrijker punt wilden maken, zoals IFM, veel kritiek uit eigen kring te verduren. De spanning tussen vrede en mensenrechten had daarom grotere gevolgen in de DDR, waar ze tot het eind toe voor verdeeldheid binnen de oppositie zorgde, dan in Tsjechoslowakije, waar ze de al bestaande samenwerking niet echt op de proef stelde.